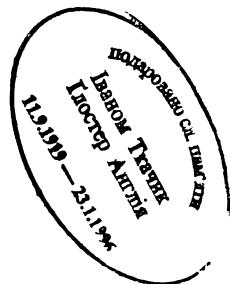

Борис Шандрий

НАРИС МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

БОРИС ШКАНДРІЙ

НАРИС МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

**СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ УЧИТЕЛІВ І ВИХОВНИКІВ
У ВЕЛИКОБРІТАНІЇ (Секція СУБ)
ЛОНДОН — 1970**

AN OUTLINE OF THE METHOD OF TEACHING
UKRAINIAN LANGUAGE

by

BORYS SHKANDRIJ

Copyright 1970
49 Linden Gardens, London, W.2.

СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ УЧИТЕЛІВ
І ВИХОВНИКІВ (СУУВ)

Секція Союзу Українців у Великобританії
Лондон — 1970

Published by

ASSOCIATION OF UKRAINIAN TEACHERS AND EDUCATORS
IN GREAT BRITAIN
LONDON — 1970
49 Linden Gardens, London, W. 2.

*Printed in United Kingdom by Ukrainian Publishers Ltd.,
200 Liverpool Road, London, N.1.*

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Потреба методики викладання української мови відчувається від першого дня існування наших шкіл на еміграції. Зваживши, що більшість цих шкіл не має кваліфікованих учителів, потреба такої методики була тим більше очевидна, пекуча й нагальна.

Появу цього підручника завдачуюмо енергійним заходам Спілки Українських Учителів і Виховників у Великобританії.

Пропонований нами підручник не претендує на вичерпність. Він не заглибується в деталі, бо й сама назва його говорить, що він є тільки нарисом. Основним завданням автора було виготовити цей підручник стисло і спрощено, а одночасно — приступно і зрозуміло для кожного, без огляду на його освіту. Другим немаловажним завданням автора було включити в цей нарис деякі поняття з теорії літератури, щоб учителям старших класів ширший погляд на атрибути літературних творів і пояснити їм, як до цих літературних творів підходити та розробляти їх з учнями.

»Нарис методики викладання української мови« не претендує на оригінальність. Він є злитком різномірних джерел, а його перша частина базується на »Методиці викладання української мови в початковій школі« Г. А. Чуйка й І. А. Гавелі (Київ, 1955).

З певними змінами й доповненнями використано в цьому »Нарисі методики« три конспекти для 1-ої класи пані мігр. Л. Поврозник та два конспекти (»Читання вірша «Наша батьківщина» і »Особи й числа діеслів«) пана Ю. Буцяка.

Висловлюємо надію, що »Нарис методики викладання української мови« заповнить порожнечу на полі нашого еміграційного шкільництва і виявиться невідступним помічником і дорадником кожного вчителя.

З МІСТ

	Стор.
ВІД ВИДАВНИЦТВА	5
ВСТУП	9
 Розділ I.	
МЕТОДИ НАВЧАННЯ ГРАМОТИ	13
МЕТОДИКА НАВЧАННЯ В 1-ІЙ КЛЯСІ	16
1. ДОБУКВАРНИЙ ПЕРІОД	16
Плян лекції на виділення звука »а«	21
Плян лекції на тему розповідання казки »Ріпка«	23
2. БУКВАРНИЙ ПЕРІОД	25
Артикуляція	27
Розрізна азбука	28
Читання по букварю слів і речень	30
Навчання письма в букварнім періоді	31
Типи лекції букварного періоду	32
Плян лекції на вивчення звука і букви »п«	34
Плян лекції писання м'якого знака	36
МЕТОДИКА ЧИТАННЯ	39
СХЕМА ЧИТАННЯ ОПОВІДАННЯ	40
СХЕМА ЧИТАННЯ ВІРША	41
СХЕМА ЧИТАННЯ КАЗКИ	42
СХЕМА ЧИТАННЯ ВАЙКИ	42
СХЕМА ЧИТАННЯ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ СТАТТІ	44
МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ГРАМАТИКИ	44
ТИП ЛЕКЦІЇ ГРАМАТИКИ	45
ОСНОВНІ ВИДИ ВПРАВ З ПРАВОПИСУ	47

МЕТОДИКА ПРАЦІ НАД УСНИМ І ПИСЬМОВИМ РОЗВИТКОМ МОВИ ДИТИНИ	50
---	----

Розділ II.

ДЕЩО ПРО ТЕОРИЮ Й МЕТОДИКУ ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ	63
РОДИ Й ЖАНРИ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ	65
ТРОПИ Й ФІГУРИ:	
Тропи	77
Фігури	84
АНАЛІЗА КОМПОЗИЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ	101
ПРАЦЯ НАД СЛОВНИКОМ	115

Розділ III.

КОНСПЕКТИ

1. Вивчення звука »т« і букви, якою позначається цей звук	133
2. Писання букви »я« і слова »моя«	142
3. Розповідь казки »Бім-бом« у добукварнім періоді	148
4. Читання вірша Л. Полтави »Наша Батьківщина«	155
5. Читання оповідання С. Васильченка »Будка«	161
6. Читання статті »Гетьман Богдан Хмельницький«	170
7. Особи й числа дієслів	177

ВСТУП

Учитель початкової школи повинен навчити дітей свідомо, правильно й виразно читати, грамотно писати та правильно викладати думки усно й на письмі.

Щоб дати дітям міцні й систематизовані знання, учитель повинен сам досконало знати українську мову, граматику, історію мови, літературу і теорію літератури.

Те, чого учитель повинен навчити дітей у школі, визначає програма. Щож до того, як треба навчати дітей, щоб мати найкращі висліди від знань з мови, подає методика мови.

Методика української мови — це наука про спосіб навчання української мови в школі. Методика вчить, що при навчанні дітей треба завжди дотримуватись систематичності у викладанні, ідучи від простого до складного, від конкретних слів і виразів до абстрактних понять.

Методика мови враховує психологічні особливості дітей. А тому вчителеві необхідно знати *психологію дитини*. Психологія дає поняття про різні психічні процеси (мислення, пам'ять, уявлення й інше), вказує на їх взаємозв'язок.

Шкільна практика показує, що в одних дітей більше розвинене слухове сприймання, в інших зорове, чи інший вид сприймання. Виходячи з цього, учитель застосовує той чи інший підхід в роботі з окремими учнями, добирає найвідповідніші форми. Зниження успішності дитини з мови, письмової й усної, часто пояснюється психологічними причинами.

Зрозуміло, навчання повинно бути виховуючим. *Педагогіка* розкриває, в чому полягає суть виховання, які

риси людини повинна виховувати школа, якими засобами треба користуватися при навчанні й вихованні дітей.

Частиною педагогіки є дидактика. Дидактика це наука про правила, засоби, методи й закони навчання.

Отже, на основі дидактики будуються методики окремих предметів, у тому числі й методики української мови.

Глибоке знання учителем мови, педагогіки, психології й методики є вирішальними в справі навчання й виховання дітей у школі.

РОЗДІЛ I

МЕТОДИ НАВЧАННЯ ГРАМОТИ

У різні історичні епохи, залежно від стану науки про мову, педагогіку і психологію, учителі й методисти при навчанні грамоти користувались різними методами. В залежності від методичних засобів, що застосовувались при навчанні грамоти, були чотири основні напрямки в методиці навчання грамоти. Одні вчителі вели дітей від частин (звуків і букв) до цілого (складів і слів), другі від цілого (речення і слова) до частин (звуків і букв), інші застосовували і те й друге (поділ і сполучення — аналізу і синтезу) комбінуючи їх різними способами.

У висліді склались такі методи:

- а) синтетична,
- б) аналітична,
- в) аналітично-синтетична,
- г) словна.

Прикладом синтетичної методи, яку колись застосовували в наших школах, є »букво складання«, тобто складання вивчених букв у склади, слова. Починалось навчання грамоти з вивчення назв букв окремим словом (а — аз, б — буки, в — веді, г — глаголь і т. д.). Із вивчених букв складались і заучувались склади. Спочатку двобуквені: буки-аз = ба, веді-аз = ва, а потім трибуквенні: буки-рци-аз = бра і т. д. Після вивчення всієї азбуки переходили до складання слів. Так, наприклад, слово »вода« складали в цей спосіб: веді + он = во, добро + аз = да = вода.

Зрозуміло, така метода була наймовірно важкою.

Аналітична метода застосовувалась у цей спосіб: На таблиці писано речення. Це речення розкладалось на слова, потім кожне слово поділялось на склади, нарешті

склади поділялись на звуки й відповідні букви. Буква за цею методою називались коротко: а, б, в, г і т. д.

Недоліком цієї методи було те, що дітям треба було механічно запам'ятовувати слова й склади без розуміння їх звукового складу, без ознайомлення із значенням окремих букв.

Сьогодні ми маємо дві методи, які застосовується при навчанні грамоти в наших школах: т. зв. **звукова аналітично-синтетична метода і метода цілих слів** (словна).

Суть звукової аналітично-синтетичної методи полягає в тому, що ця метода застосовує і аналізу (розділення слова на склади і звуки) і синтезу (сполучення звуків, позначених буквами, в склади і слова).

Хід лекції за цією методою наступний:

1. Виділення із тексту чи бесіди речення.
2. Поділ речення на слова і виділення слова.
3. Поділ слова з новим звуком на склади.
4. Виділення і вивчення нового звука.
5. Показ друкованої букви.
6. Складання слів із розрізної азбуки.
7. Читання складених слів.
8. Читання нових слів у букварі.
9. Читання речень у букварі.
10. Показ рукописної букви, писання елементів букви і малої букви та слів з даною буквою.

Метода цілих слів рекомендує такий хід лекції:

1. Бесіда на тему даного слова, або обговорення змісту образка, що зображує дане слово.
2. Читання й писання даного слова.
3. Виділення незнаної букви з даного слова.
4. Читання й писання нової букви.

При цьому треба згадати, що є тенденції починати науку читання не тільки від цілого слова, але й від цілого короткого речення, а тому вважають, що цю методу треба назвати не словною, а ширше — цілісною.

Приклонники методи словної (чи цілісної) вважають, що метода звукова аналітично-синтетична не має психо-логічної основи, бо:

1. навчання букв і складання з них слів, тобто навчання частин і творення з них цілості, не згідне з умовим розвитком дитини, вважаючи, що дитина пізнає наперед цілість, а щойно пізніше її складові частини.

2. пізнання окремих букв, які не мають ніякого змісту, не може розбудити заінтересування дитини, а без заінтересування навчання натрапляє на поважні труднощі.

Приклонники методи звукової аналітично-систематичної вказують, що методу цілих слів механічно пересажено з Америки на наш ґрунт, який невластивий цій методі. Вони вважають, що:

1. не можна дитину вчити читати й писати цілі слова, коли дитина ще не знає жодного звука, жодної букви.

2. за методою цілих слів діти механічно за вчителем заучують слова, але виділити частин слова, звука, букви, не вміють. Отже, метода словна не забезпечує свідомого навчання грамоти.

На практиці ні методу звукову ні словну в чистому виді не застосовується. Обидві вони переплітаються, а визначні педагоги вказують, що вживання одної методи не виключає другої.

А все таки постає питання: якою методою ми повинні сьогодні користуватися? Досвід і логіка підсказують, що методою звуковою аналітично-синтетичною. Ця метода використовує кращі зразки педагогічної спадщини, сьогодні широко розвинена й удосконалена, при якій діти свідомо сприймають кожний звук, а це в свою чергу помогає їм поборювати труднощі — злиття звуків при читанні.

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ В 1-ІЙ КЛЯСІ

1. ДОБУКВАРНИЙ ПЕРІОД.

У цьому першому, підготовчому, періоді вчитель займається загальним розвитком дітей. Знайомиться з домашніми умовами дітей, проводить з ними розмови, виявляючи їх загальний розвиток та знання рідної мови.

Зрозуміло, що запас слів маленьких дітей дуже обмежений, складається із загальновживаних побутових слів, назв деяких хатніх речей, дитячих іграшок, деяких свійських тварин, птиць тощо.

Діти почуваються несміливо, не завжди відповідають, часто мовчать. Учителеві треба викликати їх на розмову, навчити їх давати відповіді на питання, розповідати про добре відоме з життя, з оточення.

З цією метою учитель веде з дітьми бесіду, хто в них є дома, як звуть тата, маму, братів, сестер, що діти робили дома, які ігри знають, що вони робитимуть у школі. В цих бесідах учитель старається поширити їх словник (школа, кляса, учитель, учень, перерва, таблиця, крейда і т. д.).

Дуже корисним для розвитку мови дітей є розповідання казок. Казки підбирали приступні і зрозумілі, написані гарною літературною мовою. Найкраще розповідати казки без читання, ілюструвати їх малюнками, чи предметами з натури (напр. ріпка, лопух), розказувати по мистецьки, з рухами, мімікою, щоб це нагадувало їм персонажі, про які говориться в казці. Опісля за допомогою питань діти розказують казку і самі. Учитель стежить за кожним словом, за тим, щоб вони правильно будували речення. Повтори (рефрени) в казках діти можуть вивчити і проказувати напам'ять.

Учитель першої кляси повинен пам'ятати, що мова дітей звичайно погана, відповіді вривчасті та неправильні. Тож учитель сам не сміє показати своєго невдово-

лення, чи якоїсь насмішки. Це тільки може знеохотити дітей до говорення, спричинити недовір'я дітей до вчителя. Тому вчителеві треба тільки радіти з бесіди дітей, хоч найчастіше вона примітивна та незугарна.

Можна заучувати напам'ять і невеличкі вірші. При заучуванні вірша хором треба домагатись, щоб говорили всі діти. Як заучувати вірш? Учитель напам'ять проказує спочатку весь вірш, пояснюю незрозумілі слова, потім діти повторюють за вчителем кілька разів окремі рядки. Заучується кожний рядок, повторюється попередній, а після вивчення всіх рядків діти за учителем проказують весь вірш. Якщо хтось з дітей вивчив дома якийсь вірш, то учитель дає можливість проказати його в класі. Це заохочує дітей до вивчення напам'ять.

Для розвитку мови дітей проводиться робота з малюнком. Учитель може використовувати ті малюнки, які є на перших сторінках букваря. Діти розглядають малюнок, а потім на запитання вчителя дають повні відповіді. Наприклад: Шо ви бачите на малюнку? Куди діти йдуть? Шо вони несуть у руках? Як називаються ті діти, що ходять до школи? Який на малюнку будинок школи? Шо росте біля школи? І т. д.

При цьому вчитель мусить пам'ятати, що він повинен так будувати питання, щоб дитина не була приневолена відповідати одним словом — »так« або »ні«.

В добукварнім періоді треба розвивати в дітей уміння чути звуки в кожному слові, бо від нього залежатиме успіх дальнього навчання грамоти.

Учитель практичним шляхом підживить дітей до розуміння, що таке речення, слово, склад, звук мови і буква. Ці поняття даються дітям на конкретних прикладах. Учитель відокремлює з поговірки, наприклад, речення »Посадив дід ріпку«... і говорить, що він сказав речення. Пропонує дітям самим сказати якесь речення з казки, за малюнком, з досвіду. Поступово цей термін засвоюється і входить до активного словника дітей.

Таким самим способом дается поняття про слово.

Напр., учитель проказує »Діти прийшли вчитися« і запи-
тує, скільки слів у даному реченні, і пропонує дітям
самим сказати речення із двох-трьох слів.

Так само практично діти вчаться поділяти слово на склади і засвоюють термін »склад«. Проказуючи слово по складах, учитель запитує: »За скільки разів я сказав слово »та-то«, »шко-ла«? Звертається увагу, скільки разів відкриваємо рот, щоб висловити те чи інше слово, або скільки видихів робимо (до-ро-га). Застосовувати *гру в склади*. Учитель називає перший склад, діти відгадують усе слово, додаючи другий склад. Напр.:

Учитель: ру. Діти: — ка (рука).

Учитель: но. Діти: — га (нога).

Як допоміжний засіб для вивчення складів, можна за-
пропонувати дітям піднести протилежну частину долоні
близько до підборіддя. При вимові слова по складах під-
боріддя дотикається руки стільки разів, скільки має
складів дане слово.

У підготовчому, добукварному, періоді треба навчити
дітей розкладати найпростіші слова не тільки на склади,
але й на звуки та сполучати звуки в склади і в слова.

Нapr., учитель називає слово »оса«. Учні хором це
слово повторюють два-три рази.

Потім учитель вимовляє це слово з поділом на склади
»о-са«. Діти хором, поодинці повторюють і називають
окремі склади »о-са«. Вимовляючи склад »са« з протяж-
ною вимовою звука »а« (сааа), учитель запитує, який
звукчується в кінці складу (»aaa«), який на початку
(с). Діти називають »а«, »с«. Тут же учитель пропонує
дітям вимовити спочатку »с« та додати звук »а«. Утво-
рюється склад »са«. Далі пропонує вимовити »о« і додати
до нього »са«. Виходить слово »оса«.

Підкреслюється, що при поділі складів на голосні і
приголосні діти натрапляють на поважні труднощі. Злит-
тя голосних з приголосними таке сильне, що діти мусять
проробити багато вправ, щоб вичути їх відокремлення.

Щоб полегшити вичування окремішності, мусимо почати цю групу вправ від складів з приголосними, що їх вимову можна продовжити, напр., с, р, ш, х та інші.

На звуки голосні *a*, *e*, *i* треба звернути особливу увагу, бо вони в англійській вимові мають зовсім інше звучання.

Правильне, зі зrozумінням аналізування складів дуже важне в добукварнім періоді, бо пізніше, у букварнім періоді, дитина мусить пізнати, який звук вона може заступити буквою, а який ще не може. Якщо у букварнім періоді дитина не вмітиме розпізнати слухово всіх звуків даного слова, не можна приступати до вивчення слів, бо творення нових слів зі знаних звуків спирається власне на вичуттю всіх звуків даного слова.

Одночасно з опрацюванням слухової аналізи учитель підготовляє дітей до писання. Зрозуміло, що учитель зверне увагу на правильну посадку в час писання, на вільно поставлені ноги, на правильно поставлені руки. Навчить правильно ставити зошит, держати олівець. Для розвитку руки діти виконують найпростіші малюнки: вікно, драбинку, гриб, ягоду, моркву, пишуть основні елементи букв (палички прямі і криві).

Треба пам'ятати, що в першій класі початкової школи не передбачається ще розклад занять з докладним виміром часу на окремі предмети, а тому вчитель може довільно змінювати навчання предметів, ідучи за зainteresуванням дітей. Подруге, діти не володіють стійкою увагою, одне заняття, напр., бесіда, швидко томить їх, а тому через кожні 15-20 хвилин треба міняти види заняття. Якусь бесіду міняти на розповідь, потім провадити вправи на поділ речення на слова, склади і звуки, потім діти малюють по темі бесіди чи розповіді якісь речі, чи пишуть якісь палички.

Пам'ятати, що тільки після багаторазового повторення діти набувають навичок і запам'ятовують заучувані речі.

Коротко: в добукварнім періоді діти повинні навчи-

тись ділити речення на слова, слова — на склади, склади — на звуки і зливати звуки й склади у слова. Подруге, навчитись писати основні елементи букв (прямі палички, палички з закругленням внизу, палички з закругленням вгорі і внизу, овали, півовали).

Добукварний період триває 4-6 тижні.

*

ПЛАН ЛЕКЦІЇ НА ВИДІЛЕННЯ ЗВУКА »А«

Тема лекції:

1. Навчити дітей почути звук у слові та виділити його.
2. Шляхом розмов проводити з дітьми практику складання речень.

Хід лекції:

1. Організація дітей.

Учитель пропонує дітям покласти на парту букварі. Відкриває потрібну сторінку і показує, як найти що сторінку в букварі.

2. Розгляд малюнка.

Коли всі діти знайшли потрібну сторінку, учитель каже:

— Розгляньте малюнок, що зверху сторінки, і підготуйтесь відповідати на мої питання. (Діти хвилюну розглядають малюнок)

3. Бесіда.

- Що тут намальовано? (Тут намальовано сад).
- Коли це було? (Це було влітку).
- Хто і на чому сидить у саду?) У саду на лаві сидить мама).
- Що стоїть біля мами? (Біля мами стоїть візочок).
- Кого ви бачите у візочку? (У візочку сидить дитина).
- Що робить мама? (Мама колише дитину).

4. Виділення звука »а«.

Учитель: Як каже мама, коли колише дитину?

Діти : Мама каже: а-а-а.

Учитель: Скажіть усі цей звук.

Діти : А-а-а.

Учитель: Ви вимовили звук »а«. Скажіть його протяжно всі разом.

Діти : А-а-а.

Учитель: Тепер послухайте, чи є звук »а« у слові »авто«. Повторіть це слово протяжно.

Діти : Ааавто.

Тепер слово »авто« діти ділять на склади і вимовляють окремо звук »а«. Потім діти самі придумують слова із звуком »а« на початку слова. Наприклад: арфа, армія, аркуш, акр. Малозрозумілі слова пояснюються. Після цього діти ділять слово »мама« на склади і на звуки. Проводиться спочатку поділ слова на склади (ма-ма), потім учитель каже:

Учитель: Скажіть протяжно перший склад.

Діти : Мммааа.

Учитель: Ми починаємо — ммм і кінчаемо — ааа.
Значить, який буде перший звук?

Діти : Мммм.

Учитель: А який буде другий звук?

Діти : Аааа.

Так само аналізують і другий (такий же, як і перший склад — »ма« слова »мама«).

Далі діти вимовляють перший склад і другий склад і ціле слово »мама«.

Так само можна виділити звук »а« із слова »шкафа«.

*

ПЛАН ЛЕКЦІЇ НА ТЕМУ РОЗПОВІДАННЯ КАЗКИ »РІПКА«

Мета лекції:

Вчити дітей слухати зв'язну розповідь; поширити й уточнити словник дітей (ріпка, дід, баба, внучка, жучка, кішка, мишка, овочі, казка та інше).

Наочні засоби: 1) Ріпка в натурі. 2) Малюнки до казки »Ріпка«, тобто кольорові фігурки діда, баби, внучки, Жучки, кішки, мишки. 3) Набірне полотно, куди будуть виставлятись вирізані фігурки.

Хід лекції:

1. Вступна бесіда до теми.

Учитель повідомляє, що він розповість дітям казку »Ріпка«. Показує ріпку в натурі і ставить запитання: Де росте ріпка? Коли садять ріпку? Коли викопують ріпку? Яка ріпка на смак? Робить висновок, що ріпка — це овоч.

2. Розповідання казки »Ріпка« учителем.

— Тепер я вам, діти, розповім казку про ріпку, а ви уважно слухайте і потім теж будете розповідати цю казку.

Учитель розповідає казку повільно, виразно, виділяючи в ній повтори. Свою розповідь ілюструє малюнками: »Посадив дід ріпку«. Ставить на набірному полотні малюнок діда і ріпки і т. д.

3. Розповідь казки за запитаннями вчителя.

— Коли посадив дід ріпку? Як доглядав дід ріпку? Яка виросла ріпка? Чому дід сам не міг вирвати ріпку? Кого він спочатку покликав на допомогу? Кого потім? Ще кого? Коли, нарешті, вирвали ріпку?

4. Розповідь казки учнями без запитань учителя. Учитель запитує, хто з дітей може сам переказати казку. Учні розповідають так: один починає, другий продовжує. Учитель виправляє речення і слова. Казку розповідають кілька разів і в розповіді поступово втягаються всі діти. Після розповіді діти з допомогою вчителя роблять висновок, що »в єдності сила«.
5. Поділ речення на слова, склади і звуки.
Учитель добирає, напр., речення »Посадив дід ріпку«. Діти аналізують це речення: розбивають його на слова, слова — на склади, склади — на звуки.
6. Робота зі загадками.
Учитель говорить загадку: »Сидить дівчина в коморі, а коса її надворії. Діти відгадують цю загадку, а потім самі дають загадки про овочі, хто які знає.
7. Малювання ріпки.
8. Завдання додому: Навчитись розповідати казку »Ріпка« і скласти речення про ріпку, діда, бабу.

*

2. БУКВАРНИЙ ПЕРІОД

Це найважніший період у навчанні грамоти. Основним завданням цього періоду є вивчення звуків і букв не за альфаветичним порядком, а за трудністю вимови звука у складі і слові.

Відповідно до ступеня труднощів вивчення звуків і букв букварний період поділяється на три етапи:

В *першому етапі* букварного періоду провадиться вивчення основних голосних а, о, у, і і приголосних с, м, л, н, р, ш, х. Ці приголосні легко виділяються зі слів і складів і легко сполучуються з голосними у складі і слова. На цьому етапі вивчається насамперед голосні, що мають якийсь зміст, близький і знаний дитині, напр., ааа — спів мами при колисці дитини; ууу — голос паровоза. Дитина радіє, що вже вміє писати, як співає мама, як вигукує паровіз. Опісля вивчає учитель деякі склади, але не як відокремлені частини, тільки як цілі слова з якимсь змістом, напр., ту-ту-ту — гра на трубку, му-му-му — голос корови, чи такі слова, як он, ах, ох, сон, чи двоскладові слова: оса, роса, мило, шило, мало, сила.

Виучуваний звук на цьому етапі виділяється способом посиленої вимови (роса, рана, оса):

оса
о-са
сс-аа
ccc-ааа
cccc-ааааа

При такій продовженій вимові звуків діти вичувають виразно відокремлення і по відповідній кількості вправ аналізують правильно та зі зrozумінням склади. А це, як ми вже згадували, дуже важне, бо дитина, щоб знати, який звук може заступити буквою, а який ще не може,

мусить навчитись відокремлювати кожний звук у даниму слові.

На другому етапі вивчаються голосні і, е, фрикативні приголосні (тобто немузичні, які утворюються від тертя видихового повітря) в, з, ж, г, ґ та проривні приголосні т, к, п, д, б.

Особливу увагу на цьому етапі треба звернути на звук »і«, який близький звучанням до голосного »й«, але перед »і« приголосні вимовляються м'яко. Діти повинні навчитись сполучати різні приголосні з »і« та »и«, читати м'які і тверді склади (напр., мі — ми, пі — пи, рі — ри).

Фрикативні приголосні вивчаемо способом посиленої вимови перед голосною (сова, вози, кажан, жук).

На третньому етапі вивчаються голосні я, ю, е, ї, м'який знак (ъ), приголосні ч, ц, щ та маловживані ф, дж, дз.

Особливу трудність становить звук »й«. Найкраще виділяти »й« з таких слів, де він стоїть на кінці складу або слова (край, рій, чайка).

Важко засвоюють діти звук і букву я, ю, е. Досвід показує, що діти краще розуміють їх, якщо вони становлять окремий склад на початку слова (напр., я-линка, я-рок, Ю-ля, Е-ва).

*

АРТИКУЛЯЦІЯ

У букварний період, а то й добукварний, учитель повинен не забувати і про артикуляцію. Артикуляція — це робота органів мови, необхідна для вимови звука. При вимові одних звуків більшу участь беруть губи, при вимові інших — язик, зуби, піднебіння.

Напр., при вимові звука »а«, рот розкривається, губи активної участі не беруть. При вимові звука »о« губи трохи витягуються вперед, закруглюються. При вимові »б«, »п« губи стиснуті, а потім рот раптово розкривається і повітря ніби проривається.

Доцільно радити дитині дивитись, як рухає губами його сусід по парті. Отже, учитель і учні вимовляють звуки і спостерігають за їх артикуляцією. Однаке такою обсервацією можна користуватись лише при виділенні деяких звуків (губні і деякі зубні).

*

РОЗРІЗНА АЗБУКА

Дуже важливим засобом при навчанні грамоти є використання розрізної азбуки. Її використовується в різних цілях:

1. для показу вивченої букви,
2. для опису її зображення,
3. для вивчення буквоскладання,
4. для читання по складах,
5. для навичок плавного читання.

Як послуговуватись розрізною азбукою?

Для запам'ятання вивченої букви учитель показує її дітям.

- а) пояснює з яких частин вона складається, напр., буква »т« з довшої палички і коротшої, яка лежить зверху;
- б) пояснює на який предмет схожа дана буква, напр., »ж« на жука, »А« на крокву, »г« на кочергу, »о« на обруч чи колесо;
- в) діти відшукують дану букву серед інших букв прічеплених на таблиці;
- г) відшукують певну букву у своїй розрізній азбуці;
- і) для чіткого розрізnenня вивчених букв, головно таких, які подібні своїм зображенням, як »ш — щ, н — п, и — н, з — е, у — ч«, учитель бере в руки дві зі згаданих букв і напереміну запитує, яка ця буква, а яка ця;

- д) дальше, з показом букви діти можуть придумувати слова з цією буквою. Або учитель мовчки вказує рукою на предмет (напр., вікно), а діти відшукують букву першого звука (в);
- е) учитель може надрукувати на таблиці, напр., слово »сова« з пропущеною буквою »в« (со .. а), а діти відшукують пропущену букву і ставлять на належне місце;
- е) для закріплення вже вивчених букв учитель може придумувати слова, а діти відшукують першу букву. (напр.: теля. Діти знаходять букву »т«. Око. Діти знаходять букву »о« і т. д.);
- ж) коли діти засвоїли більшу кількість букв, можна впроваджувати гру »танці букв«. Напр., учитель роздає дітям букви, з яких можна створити слова »ліс«, »рік«, »мак«. Учитель каже дітям, щоб вони створили слово »мак«. Діти, які держать букви цього слова, уставляються перед лицем кляси в такому порядку, щоб послідовність їхніх букв творила слово »мак«. Пізніше подібним способом творять інші слова — »ліс«, »рік«.
- з) іноді, заки перейти до читання слів у букварі, учитель, щоб полегшити дітям це читання, пропонує важчі слова зложити наперед з розрізної азбуки. З цією роботою діти впораються легше, якщо якесь слово, напр., »перо«, розложить на склади — »пено«. Зробивши це, складають з розрізної азбуки перший склад — »п«, опісля другий склад — »ро«. Після цього ці два склади зсувають і читають злито — »перо«. Зробивши це, розсушають усі букви і кожну букву називають. Тоді знову складають перший склад і читають, складають другий склад і читають, а тоді ці два склади зсувають і читають злито — »перо«.
- и) можна проводити вправи в читанні з заміною букви в слові. Напр.: діти зложили слово »дерево«. Учи-

тель забирає букву »р« і показує іншу — »ш«. Діти називають її: ш. Тоді ставить її на місце букви »р« і пропонує прочитати спочатку склад »ше«, а опісля ціле слово (де-ше-во). Можна й запитувати дітей, яку букву треба змінити в слові »дерево«, щоб вийшло слово »дешево«.

- i) можна проводити вправи з нарощуванням складів. Напр., дітям, які вже склали слово »лава« учитель показує букву »с«. Діти називають її. Тоді учитель ставить її перед словом »лава« і пропонує прочитати. Вийде »слава«. Або діти складають слово »міх«. Учитель ставить букву »с« перед цим словом, а діти читають »сміх«. Подібно зі словом »рай-край«.
- ii) розрізну азбуку можна використати для »гри складів«. Ця гра допомагає дітям краще зрозуміти, що склади творять слово і заставляє дітей практично будувати зі складів слова. Наприклад: учитель на таблиці завішує такі склади: ба, ма, ка. Учні до цих складів придумують слова (баба, батько, багато; мама, мапа, мак; кава, кара, каса). Учитель каже учням, що той, хто з них придумає до загаданих складів найбільше слів, буде переможцем. Учні з цікавістю включаються в таку гру.

*

ЧИТАННЯ ПО БУКВАРЮ СЛІВ І РЕЧЕНЬ

Вже після кількох лекцій букварного періоду діти починають читати слова »мама, тато« й інші. Перед читанням у букварі діти кожне слово складають з розрізної азбуки, поділяють його на склади, встановляють кількість звуків, порядок звуків. Потім читають те саме слово, чи слова, в букварі.

З перших днів читання мусить бути свідомим. Кожне назване чи прочитане слово, якщо воно незрозуміле для дітей, вчитель пояснює. З цією метою використовується показ предметів або малюнки.

Мета читання не сміє зводитися лише до набування техніки читання. Наполегливо треба працювати над усвідомленням дітьми прочитаного. Це робимо при помочі бесіди над малюнком у букварі. Під час бесіди діти засвоюють значення окремих слів і зворотів. Це допомагає усвідомити зміст даного тексту.

На кожній лекції учитель повинен збагатити запас слів дітей.

*

НАВЧАННЯ ПИСЬМА В БУКВАРНИМ ПЕРІОДІ

В добукварнім періоді дітям дається настанова до письма (правильно сидіти, правильно покласти ноги, держати олівець і т. д.).

В букварний період необхідно навчити дітей писати *малі й великі букви*. Особливу увагу треба звертати на елементи малих і великих букв і на правильне з'єднання букв у слові.

На початку букварного періоду діти пишуть тільки малі букви, згодом великі.

Перед писанням букви учитель показує друковану й писану букви. Потім визначається елементи цієї букви. Напр., »а« має такі елементи: о, і. Після вияснення діти пишуть у своїх зошитах. Учитель помагає і поправляє.

Коли діти знають кілька букв (4-5), починають писати слова (мама, тато). Тут важне правильне з'єднування слів. Тому учитель це слово пише на таблиці, діти спостерігають рух, слухаючи пояснень, де можна, а де не можна відривати руку при письмі, як з'єднувати букву з буквою.

В зошиті повинен бути зразок написаного вчителем слова. В час писання учитель допомагає слабшим учням, вказує на типові недоліки письма. Якщо треба, пише дане слово на таблиці.

Речення починають писати діти тоді, коли знають одну — дві великі букви. Учитель пояснює, що речення починаємо з великої букви, а в кінці ставимо крапку. Речення добирається таке, щоб воно вміщалось у одному рядку.

Писання великих букв починається від тих, які своїм графічним зображенням схожі або близькі до відповідної малої букви л, м, с, ш, а далі від простіших до складних х, і, я, к, і т. д.

При писанні слів діти часто пропускають букви, напр., мха (муха), мло (мило) і т. д. Досвід показує, що крім проробленої аналізи учитель мусить дане слово вимовляти дуже виразно і кілька разів. Бо цим і пояснюється те, що дитина пишучи, шепче про себе це слово. Можна дозволяти дітям вимовляти пошепки писане слово.

В цей період треба привчити дітей писати слова й короткі речення, де немає розбіжності між письмом і вимовою. (Напр., слово »луг«. Діти можуть писати »лух«).

*

ТИПИ ЛЕКЦІЙ БУКВАРНОГО ПЕРІОДУ

Маємо три основні типи лекцій:

- а) лекція на вивчення нового звука і нової букви,
- б) лекція на закріплення вивченого звука і вивченої букви чи кілька звуків і букв,
- в) лекція письма з показом нової писаної букви.

Лекція на вивчення нового звука і нової букви будується так:

1. Бесіда за малюнком, що є в букварі, до виучуваного звука, букви.
2. Виділення з бесіди слова з виучуваним звуком.

3. Розклад слова на склади і звуки.
4. Виділення нового звука і закріплення його.
Діти добирають слова з вивченим звуком, визначають його місце на початку, в кінці, в середині слова.
5. Ознайомлення дітей з новою буквою і закріплення її. Учитель показує нову букву, пояснює її будову, розкладає на елементи. Діти відшукують цю букву в розрізній азбуці. Діти знаходять вивчувану букву на сторінці букваря.
6. Складання слів із розрізної азбуки. Слова добираються такі, щоб у них крім вивчованої букви були букви вже вивчені давніше.
7. Вправи на читання слів з заміною складів (та-то, то-та), з нарощуванням (ріг, пи-ріг), відніманням складів чи букв (чумак — мак), перетворенням (напр., діти читають слово »галас«, учитель замінює »а« на »о« — діти читають »голос«).
8. Читання дітьми слів, речень і тексту на сторінці букваря.

Лекцію на закріплення кількох букв починається з вправ на повторення окремих букв по розрізній азбуці. Учитель показує картки з окремими буквами, а діти їх називають. Діти відшукують названі букви в своїй розрізній азбуці. Після цього складають склади, слова. Дальше наступають вправи на перетворення слів (сомсон, село-осел), на нарощування (ріг-пиріг) і інше. Після цього можна переходити до читання на сторінці букваря.

*

ПЛАН ЛЕКЦІЇ НА ВИВЧЕННЯ ЗВУКА І БУКВИ »П«

Тема: Вивчення звука і букви »п«.

Мета: Навчити дітей знаходити в слові і виділяти звук »п«, ознайомити з буквою »п« та навчити читати складати і слова з буквою »п«.

1. Організація дітей до лекції.
2. Перевірка домашнього завдання.
 - a) Читання сторінки, заданої додому, з букваря.
 - b) Творення дітьми слів »мож, хата, хор, Хома« з букв розрізної азбуки і читання цих слів.
 - b) Гра »танці складів«.
 - g) Творення дітьми слів, коли учитель каже один склад, а діти відгадують інший. (Напр.,
учитель: ха. Діти:- та. Хата.
Учитель: Хо. Діти:- ма. Хома).
3. Бесіда за малюнком букваря.
Діти хвилину розглядають малюнок, потім учитель питає:
 - Хто знаходиться на городі?
 - Під яким деревом вони сидять?
 - Хто стойте коло мами?
 - Що тримають дівчатка і мама в руках?
 - Що роблять сапами?
 - Коли сапають город?
 - Хто з вас допомагав сапати?
 - Отже, що в руках мами?
 - Речення »У мами сапа« скажемо хором.
4. Виділення слова і звука »п« у слові.
Учитель називає слово »сапа«. Діти повторюють хором два-три рази слово »сапа«.

Аналіза:

- Який перший склад?
- Який другий склад?
- Скільки звуків у складі »па«?
- Який звук у кінці складу »па« (п-aaa).
- Який новий звукчується в складі »па«? (п).

5. Вправи на закріплення звука »п«.

- Який новий звук ми почули сьогодні?
 - Ми почули новий звук »п«.
 - Скажемо разом звук »п«. Діти хором: »п«.
- Учитель проказує слова: пух, липа, лапа, купа, копа.
- Ви придумайте слово із звуком »п«.
- Діти придумують і називають слова.

6. Показ друкованої букви »п«.

Учитель показує картку з друкованою буквою »п«, пояснює, що вона складається із двох паличок, з'єднаних третьою вгорі. Діти знаходять букву »п« у розрізній азбуці, показують у буквіарі. Читають на таблиці: па, по, пи, і т. д.

7. Робота з розрізною азбукою.

Аналізують такі слова: сапа, купа, пора, пила. Складають їх з розрізної азбуки. Читають їх.

Після цього складають слова та замінюють склади, щоб таким способом утворити нові слова. Напр., склали слово »липа«, замінили склад »ли« складом »ку« і читають »купа«; замінюють склад »па« складом »ри« і читають »кури«; склад »ри« міняють на склад »сок« і читають »кусок«; замінюють склад »ку« складом »па« і читають »пасок«; замінивши склад »сок« складом »нас« — читають »Панас«.

8. Читання сторінки букваря.

Діти спочатку читають нову букву »п«, потім слова

під малюнком, далі речення. Учитель ставить питання до прочитаного:

— Про кого ми читали? Що казала мама доні?

9. Підсумок лекції.

— Який звук і букву ми вивчили сьогодні?

10. Завдання додому.

Вивчити читати сторінку з буквою »п«. Навчитись складати з розрізної азбуки слова: копа, пила, пора.

*

ПЛАН ЛЕКЦІЇ ПИСАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

Тема: Писання м'якого знака та слова »тінь«.

Мета: Навчити дітей писати м'який знак окремо та в сполученні з іншими буквами.

1. Підготовка учнів до письма.

2. Повторення про вивчення букви м'який знак.

- Яку букву ми вивчили сьогодні на лекції читання?
- Знайдіть у своїх касах букву м'який знак. (Діти знаходять і показують).
- Придумайте слова з м'яким знаком. (Діти називають слова: тінь, сіль, Івась).
- Як вимовляється звук, після якого стоїть м'який знак? (Звук вимовляється м'яко).
- На лекції читання ви вже ознайомилися з друкованою буквою м'який знак, а тепер будемо вчитися писати букву »ъ«.

3. Писання м'якого знака учителем на таблиці і дітьми в зошитах.

Своє писання на таблиці учитель супроводжує докладним поясненням: Починаємо писати від верхньої лінії, закруглюємо праворуч і т. д. Опісля учитель пояснює ще раз а потім одно-двоє дітей повторюють.

— Візьміть олівці і напишіть м'який знак у повітрі. (Показує, як це робити). Тупим кінцем олівця обведіть букву в зошитах, яку я вам написав. (Діти обводять). Після цього діти починають писати 2-3 рази м'який знак. Учитель проходить між партами, дає зауваження, можливо, ще раз показує на таблиці, як писати, і діти пишуть до кінця рядка, а потім другий рядок. Учитель окремим дітям допомагає.

4. Писання »ъ« з петлею і волосною.

Учитель пише на таблиці »ъ« з петлею і волосною на кінці для з'єднання з наступною буквою. Своє писання супроводжує поясненням куди вести олівець та як кінчати.

Після цього діти пишуть у повітрі, а потім у своїх зошитах.

Учитель перевіряє написане та дає додаткові вказівки.

5. Хвилина фізичних вправ.

Учитель дає команду встати. Діти за вказівкою учителя виконують фізичні вправи: руки вгору, вбік, вперед; рух пальців: стискати в кулаках, випростати. Виконують це кілька разів. Потім учитель дає команду тихо сісти, правильно покласти зошити.

6. Писання слова »тінь«.

— Тепер писатимемо слово »тінь«. Скільки складів у цьому слові? (Один).

— Який перший, другий, третій звук? (Діти називають).

— Як вимовляється звук »н« у слові »тінь«? (... вимовляється м'яко).

Не можна за шаблоном проводити тим самим способом читання художнього матеріалу і ділового.

Якщо ми читаемо художній твір, то завданням нашої бесіди, яка попереджує читання, буде підвести дітей до емоційного сприймання, до певного настрою, щоб читання художнього твору викликало певні переживання в дітей і мало на них вплив. Треба пам'ятати, що перед читанням художнього твору не можна застосовувати надмірного тлумачення, бо таке тлумачення знижує емоційне сприймання дітьми. При читанні художнього твору діти повинні сприймати художні образи, відчути й пройнятися прочитаним, а у висліді зрозуміти ідею твору.

Перед читанням ділової статті треба провести докладну бесіду про предмети, речі, розглянути малюнки, які допомагали б зрозуміти читану статтю. Ділова стаття читається по частинах. Кожна частина розробляється, а потім переказується учнями. Ділова стаття повинна дати дітям певні наукові знання.

*

СХЕМА ЧИТАННЯ ОПОВІДАННЯ

1. Вступна бесіда з метою ввести дітей в курс тих обставин, про які говориться в оповіданні. Пояснення в процесі бесіди деяких незрозумілих слів, з якими діти зустрінуться в оповіданні.
2. Читання оповідання вчителем (в цілому чи за закінченими частинами).
3. Коротке опитування дітей з основних питань про читаного оповідання.
4. Читання оповідання дітьми.
5. Робота над текстом: розбір змісту за запитаннями; вибіркове читання; розбір місць, що характеризу-

ють дійових осіб; розбір образних виразів, описів; читання про себе з виконанням певних завдань (напр., знайти в оповіданні місця, що відповідають малюнкові в читанці; знайти місця в оповіданні, які відповідали б на поставлене учителем питання), розгляд малюнка; читання по ролях і т. д.

6. Складання пляну оповідання (діти придумують заголовки до окремих частин оповідання. В другій класі при помочі учителя. Напр., про кого ми читали в цій частині? Про що говориться в цій частині? Який дамо заголовок цій частині?
7. Переказ прочитаного (за пляном чи без пляну).
8. Підсумовуюча бесіда (про ідею оповідання, про пов'язання прочитаного зі щоденним життям).
9. Творчі роботи у зв'язку з прочитаним: розповідь за аналогією, продовження сюжету, переказ зі зміною особи оповідача і інше.
10. Завдання додому.

*

СХЕМА ЧИТАННЯ ВІРША

1. Вступна бесіда з метою створити в дітей настрій.
2. Виразне, емоційне читання вірша вчителем.
3. Читання вірша дітьми.
4. Розбір вірша: визначення картин, змальованих у вірші; розбір окремих виразів; перечитування окремих місць як відповіді на запитання.
5. Визначення учителем логічного наголосу у словах, логічних і граматичних павз, місць для читання різним тоном і темпом.

6. Повторне читання вірша учнями з метою вироблення навичок виразного читання.
7. Підсумовуюча бесіда (залежно від змісту вилонити головну думку чи ідею вірша).
8. Завдання додому.

*

СХЕМА ЧИТАННЯ КАЗКИ

1. Бесіда про зв'язані із змістом казки події людей, тварин. Створення певного настрою в дітей.
2. Читання казки вчителем (можна й розповісти)
3. Читання дітьми.
4. Розбір змісту казки за питаннями учителя. Пояснення незрозумілих слів.
5. Складання пляну казки і переказ змісту.
6. Читання окремих місць казки в особах.
7. Висновки: моральна наука, ідея.

*

СХЕМА ЧИТАННЯ БАЙКИ

1. Вступна бесіда про персонажів байки.
2. Читання байки вчителем.
3. Читання байки дітьми.
4. Розбір байки за змістом і мовою (вирази дійових осіб байки; вирази, вжиті з іронією; вирази в переносному значенні; дотепні вислови; читання байки по ролях, коли це можливе).

5. Складання пляну і переказ байки.
6. Оповідання дітей про випадки з життя, зв'язані з темою байки.
7. Розкриття алегорії байки, виведення головної думки (ідеї, моралі).
8. Завдання додому. Вивчення напам'ять.

*

СХЕМА ЧИТАННЯ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ СТАТТІ

1. Бесіда чи розповідь учителя на тему статті, розгляд ілюстрацій, показ предметів у натурі, матеріалів зібраних на прогулянці.
2. Читання статті по частинах учнями вголос (чи мовччи з виконанням певних завдань). Відповіді учнів на запитання учителя.
3. Розбір статті. Вибіркове перечитування цінних з наукового боку місць. Пояснення наукових термінів.
4. Повторне читання статті. Складення пляну і переказ по частинах.
5. Читання і переказ статті в цілому.
6. Підсумовуюча бесіда (чого навчилися з вивченої статті, запис у зошит нових термінів, слів і висновків).
7. Завдання додому (проробити дослід, зібрати колекції (квітів, колосків, трави); змалювати щось).

* * *

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ГРАМАТИКИ

Маємо дві основні методи навчання граматики:

1. *метода бесіди* учителя з учнями (гевристична — від грецького слова “heurëka” — я знайшов).
2. *метода зв'язного викладу* матеріялу самим учителем (догматична).

Методу бесіди застосовуємо тоді, коли виучуваний матеріял дітям частково відомий з попередніх занять, або коли новий матеріял може бути для дітей легко зрозумілим на основі вже здобутих знань.

При проведенні бесіди вирішальне значення має характер запитань. Запитання повинні творити суцільний ланцюг, повинні бути чітко формулювані, бо вони підводять дітей до нових граматичних ознак, а далі до певних висновків.

Методу зв'язного викладу застосовується тоді, коли треба подати знання про такі факти мови, які в мовній практиці учнів мало зустрічаються. При цій методі учні активної участі не беруть, більше слухають учителя.

В практиці цих двох метод у чистому вигляді нема. Бо при методі бесіди учитель в кінці лекції протягом кількох хвилин сам пояснює, уточнює, поглиблює думки, висловлені дітьми, — а це вже метода зв'язного викладу. Так само при зв'язній методі використовується методу бесіди: учитель пропонує дітям дати приклади на якісь обговорювані ним мовні факти, та й сам у процесі викладу ставить питання і відповідає на них, щоб цим загострити увагу дітей.

Дати рецептуту, як проводити лекції з граматики, неможливо, бо це значило б розглядати кожне мовне явище від найпростішого до найскладнішого. А тому ми обмежимося до подання загального типу лекції з граматики.

ТИП ЛЕКЦІЇ З ГРАМАТИКИ

1. Повторення раніше вивченого матеріалу, який органічно пов'язується з новою темою. Таке повторення полегшує дітям зрозуміти новий матеріал. Напр., перед вивченням роду прикметників слід пригадати, що називається прикметником, на які питання вони відповідають, яких родів бувають іменники, як визначити рід іменника.

2. Визначення теми і мети лекції.

Учитель повідомляє, що буде вивчатися на даній лекції, зосереджує увагу дітей на тому, що саме вони повинні на цій лекції засвоїти.

3. Подача нового матеріалу.

Учитель послідовно в формі бесіди чи зв'язного викладу розкриває перед дітьми на прикладах граматичний матеріал, співставляє певні мовні факти, порівнює їх між собою, діти наводять подібні приклади з підручника і свої власні. Напр., при вивчені роду прикметника учитель зазначає, що рід прикметника залежить від іменника, з яким пов'язується даний прикметник (білий папір, біла крейда, біле молоко, тобто залежно від роду іменника залежить і рід прикметника); вказує, що прикметник відповідає на питання »який?« (чоловічий рід), »яка?« (жіночий рід), »яке?« (середній рід).

4. Виведення висновку (правила).

Учитель підводить дітей до висновків, узагальнень, формулює відповідне граматичне правило. Це правило діти зачитують у підручнику чи записують у зошити.

5. Закріплення вивченого.

З метою закріплення нового матеріалу проводяться різноманітні усні й письмові вправи:

- a) діти придумують приклади і розбирають їх,
- б) виконують письмову вправу з підручника (випи-сують, підкреслюють, перетворюють),
- в) проводиться граматичний розбій, табличці і в зошитах дітей прикладів речень, слів на вивчене правило,
- г) діти виписують приклади на дане правило з інших джерел (з читанки, якогось вірша).

6. Завдання додому.

Учитель повинен роз'яснити дітям, як виконувати вправу, що завчити напам'ять (правило), які використати таблиці в підручнику при виконанні вправи.

* * *

ОСНОВНІ ВИДИ ВПРАВ З ПРАВОПИСУ

Основні види вправ з правопису це:

1. списування,
2. диктати,
3. стилістичні вправи (перекази і твори).

Найпростішою формою вправ з правопису на початках навчання це списування. Розрізняємо два роди списування:

- a) списування просте,
- b) списування творче.

Просте списування застосовуємо в 1-шій класі. Учні списують з таблиці спочатку букви, слова, пізніше невеликі речення, а вкінці невеличкі тексти з букваря.

Тут учителеві слід вияснити, що речення починається з великої букви, власні імена пишемо з великої букви, в кінці речення ставимо крапку.

Творче списування практикуємо при помочі граматичних підручників. Напр., списування свійських тварин, диких тварин, шкільного приладдя, меблів, одягу і інше. Пізніше списування слів, що означають назви предметів, ознаки предметів; списування тексту з підкресленням певних слів; списування тексту зі вставленням, замість крапок, пропущених букв і т. д.

Маємо різні види диктатів. Найбільш поширені це:

- a) попереджуvalльні і
- b) пояснюvalльні диктати.

Попереджуvalльним диктатом називається такий, перед яким даємо пояснення, як писати деякі слова, щоб

попередити дітей від можливих помилок. Такі диктати можуть бути:

- а) зорово-слухові і
- б) слухові.

Зорово-слуховий диктат маємо тоді, коли текст пишемо на таблиці, потрібні ортограми підкреслюємо або виділяємо кольоровою крейдою, пояснююмо правопис, а опісля закриваємо текст газетою, а діти пишуть цей текст під диктат учителя. Після написання учитель на таблиці текст відкриває, а діти звіряють написане в зошитах з текстом на таблиці та виправляють помилки.

При слуховому попереджувальному диктаті учитель читає текст, опісля вияснює дітям деякі ортографічні правила, обговорює їх з дітьми, а після цього читає текст окремими реченнями; діти повторюють речення і пишуть. Після написання викликані учні відчitують з зошита окремі речення і пояснюють написання окремих слів.

Слуховий пояснювальний диктат ніби протилежний попереджувальному диктатові. При пояснювальному диктаті текст записується без попередження можливих помилок.

Щойно після написання диктату проводиться розбір і пояснення. Пояснювальний диктат вимагає від дітей більшої самостійності, а тому його слід застосовувати до дітей, які набули достатніх навичок з письма, отже до учнів старших класів.

Крім вище згаданих, маємо ще *навчальні диктати*. До навчальних диктатів належать: *вибірковий диктат*, *самодиктат*, *творчий диктат* і *вільний диктат*.

Вибірковий диктат проводиться з метою засвоєння якогось одного граматичного правила. Діти записують не все диктоване речення, а тільки ті слова, які учитель вважає за потрібне виділити. Напр., після опрацювання правопису апострофа учитель читає якесь речення, а діти вписують у зошит слова з апострофом. В кінці дик-

тату записані слова розбирається і обговорюється Цей диктат тим корисний, що він дозволяє записати більшу кількість слів, в яких виступає якесь граматичне правило.

Самодиктат застосовується теж до учнів старших клас (4-5 класа). Для самодиктату використовується вивчені раніше вірш чи невеличкі прозові уривки. Напередодні даний вірш учитель пропонує учням повторити і звернути увагу на правопис певних слів (слова з м'яким знаком, з подвоєними приголосними і ін.), на крапки, коми, знак оклику і інше. Після написання самодиктату учні звіряють написане з текстом у підручнику, а після цього учитель сам перевіряє.

Творчим диктатом називаємо такий, коли учні на дані учителем слова самі придумують речення. Напр., учитель пише на таблиці слова на -НЯ, -ЛЯ, -ТЬ (знання, гілля, життя), а учні придумують до кожного слова речення і записують. Творчі диктати привчають учнів будувати речення і підготовляють їх до писання творів, переказів.

Маємо ще вільний диктат. Учитель читає речення для диктату тільки один раз, учні пишуть те, що запам'ятали з одного разу. При вільному диктаті треба брати спочатку одне речення, пізніше два і три речення. Вільний диктат є переходідним ступенем до переказу.

Всі вище згадані диктати є навчальними диктатами. Диктат, якого метою є не навчити якогось граматичного правила, а провірити знання учнів після якогось навчального періоду (чвертьріччя, півріччя, кінець року), називаємо контрольним диктатом.

Контрольний диктат проводиться таким порядком. Учитель читає цілий текст, а учні уважно слухають. Потім читає окремими реченнями, а учні пишуть. Кожне речення повторюється 2-3 рази. Великі речення, з 10-12 слів, читати окремими частинами, озмисленими відрізками, а після написання учитель повторно читає все речення, щоб учні перевірили.

МЕТОДИКА ПРАЦІ НАД УСНИМ І ПИСЬМОВИМ РОЗВИТКОМ МОВИ ДИТИНИ

При навчанні мови учитель повинен мати на увазі три основні завдання:

1. праця над словником дитини, тобто повинен не-впинно збагачувати запас слів дітей, щоб їхня мова з кожним роком була точнішою і яскравішою;
2. праця над будовою речень, тобто над в'язанням слів, щоб діти найточніше висловлювали свою думку;
3. праця над усним і письмовим викладом думок дітей у логічній послідовності, тобто повинен навчити дітей пляново і послідовно в'язати речення, щоб вони творили логічну цілість.

До завдань праці над словником дитини входить:

- а) збагачення словника дітей,
- б) пояснення значення слів (прямого і переносного),
- в) правильне вживання слів у мові.

Джерелами збагачення словника дитини є: шкільні підручники, книжки для читання, мова учителя, мова батьків, журнали, малюнки і інше.

Багато почутих чи прочитаних слів діти не розуміють. Учитель повинен заохочувати дітей незрозумілі слова записувати, а на лекції їх пояснювати дітям та старатись, щоб вони ввійшли до їхнього активного словника.

Багато слів перейнятих від батьків чи оточення не є літературними. Учитель повинен роз'яснювати, що ці слова псують їхню мову і вказувати та привчати до вживання літературних слів.

Основні види словникової праці такі:

1. Пояснення вчителем незрозумілих слів при розгляді малюнка, при читанні, при граматичних вправах.
2. Називання учнями предметів при розгляді малюнків (хто це? що це?).
3. Групування предметів за родовими ознаками (свійські тварини, дикі тварини, комахи, риби, квіти, бур'яни, одяг, меблі).
4. Додавання до слів-предметів слів-ознак і слів-дій (камінь — який? цитрина — яка? молоко — яке?; учитель — що робить? літак — що робить?).
5. Складання дітьми слів до якоїсь теми (літо, осінь, зима, тварини, засоби транспорту), які пізніше використовують у переказі чи творі.
6. Добір слів-ознак до різних предметів за їх кольором, за матеріалом, за смаком, розміром і інше.
7. Порівняння предметів за властивими їм ознаками (цукор солодкий, а оцет кислий), або діями (горобець цвірінкає, а соловей щебече).
8. Добір слів з протилежним значенням (АНТОНІМИ)
Напр.: місяць блідий, а сонце ясне; крейда біла, а вугілля чорне; слон лагідний, а тигр лютий; залізо важке, а пух легкий).
9. Добір слів зі схожими ознаками (СИНОНІМИ).
Напр., милий, добрий, лагідний; хижий, злий, лютий.
10. Добір епітетів з тексту, заміна даних епітетів іншими і додавання відсутніх епітетів (день ясний, погожий).
11. Вибираання із тексту слів у переносному значенні і

вживання їх у буквальному значенні. (Реве та стогне Дніпр широкий. — Корова реве. Хворий стогне).

12. Добір слів з однаковими коренями (коса, косар, косити, косарка, косовиця).

Працюючи над словником дітей, учитель повинен звернути увагу на образні слова, тобто епітети, метафори і порівняння. Він повинен дітям вияснити, що образні слова чи вирази дають яскравішу картину. Діти, працюючи з учителем над елементами образної мови, згодом і самі користуються ними.

Напр.: МЕТАФОРИ: уквітчалася земля, grimить пісня.

ЕПІТЕТИ: сонна земля, солодкий сон.

ПОРІВНЯННЯ: листя, як золото; міцний, як дуб.

Учитель ставить питання, що сказано про землю, про пісню, про листя?

Як інакше можна сказати про землю, пісню, листя? Пропонує учням образні слова замінити простішими словами.

При праці з дітьми над будовою реченъ учитель повинен пам'ятати, що з першого дня навчання він є авторитетом і прикладом для дітей. Тому то й мова учителя мусить бути зразкова. Бо в перших порах діти майже копіюють учителя. Вимагаючи відповіді повним реченням, учитель спочатку (1-ша кл.) дає зразок такої відповіді.

Коли діти починають вивчати граматику, учитель навчає, що слова в реченні пов'язуються за допомогою питань. (Діти що роблять? Діти читають. Що діти читають? Діти читають книжку). В цей період для дітей дается тексти без крапок і великих букв на початку речення, а діти самі визначають початок і кінець речення.

У 3-4 класі діти працюють над деформованим текстом.

Напр., учитель дає слова: школі, у, багато, нашій, книжок. (У нашій школі багато книжок).

Складнішим видом деформованого тексту є речення, де всі слова попереплітувані і стоять у початковій формі. (Школа, у, багато, наш, книжка).

В дальншому діти не тільки дають відповіді на запитання вчителя, але й самі вчаться ставити питання до частин якогось оповідання, або формулюють даний абзац у розповідній формі.

Одночасно із працею над словником дітей та над правильною будовою речень учитель працює над зв'язною мовою дітей, тобто старається привчити їх розгорнати свої думки за пляном, складати спочатку при помочі вчителя а опісля самостійно простий плян і користуватись ним при усному і письмовому викладі своїх думок.

Вже в 1-шій класі таким пляном, за яким діти викладають свої думки, є запитання учителя. Вони допомагають дітям логічно думати та розповідати з певною послідовністю прослухані казки, оповідання, свої враження з прогулянок, ігор та ін. Свого роду пляном для переказу якогось оповідання чи казки можуть бути малюнки між текстом оповідань і казок. Іноді учитель дає сам зразок переказу прочитаного, даючи пояснення дітям, як дотримуватись послідовності.

У 2-гій класі можна давати дітям завдання поділити якесь оповідання на закінчені частини, кожній частині придумати якийсь заголовок, а потім переказувати за цим пляном. Цю працю можна починати з текстів, які вже в читанці поділені на розділи. Діти тільки придумують заголовки до кожного розділу. Після цього можна переходити до текстів, які діти самі ділять на частини та придумують заголовки. Спочатку плян прочитаного оповідання дає сам учитель. Поділивши якесь оповідання на кілька частин, роз'яснює дітям, що кожна частина має певну тему і змістову закінченість, а тому він кожній частині даного оповідання дав заголовок. Ці заголов-

ки допомагають нам краще розуміти зміст і хід оповідання.

Пізніше, читаючи інші оповідання, учні при допомозі навідних питань учителя (Про що говориться в цій частині? Який заголовок дамо цій частині?) складають плян самі.

Подібну працю проводить учитель з дітьми і в 3-тій класі.

В 4-тій класі діти можуть і самостійно ділити текст на частини і до кожної частини придумувати заголовок. Якщо дітям важко це зробити, учитель допомагає їм навідними питаннями: Про що розповідається спочатку? Про яку подію говориться далі? Чим закінчується оповідання? Або учитель може визначити першу частину і дати їй заголовок, а вже наступні частини тексту визначають діти самостійно і придумують заголовки.

Плян може бути у формі запитань, називних речень або розповідних речень.

Треба пам'ятати, що складання плянів розвиває у дітей логічне думання, а цим самим сприяє розвиткові зв'язної мови.

* * *

Головними видами праці над зв'язною мовою дітей є *переказ і твір*.

ПЕРЕКАЗ — це усне чи письмове відтворення змісту прочитаного оповідання. Усний переказ повинен попереджувати письмовий. Перекази допомагають розвиткові думання, розвиткові мови і кращому розумінні прочитаного.

Маємо різноманітні перекази:

1. переказ близький до тексту (тобто дуже подібний мовою, виразами і розповідлю до прочитаного оповідання),

2. переказ своїми словами (тобто такий, де не додержуємось мови й виразів автора оповідання),
3. переказ поширеній (тобто такий, де вводимо описи, епізоди або висновки, яких немає у прочитаному оповіданні),
4. переказ стислий (тобто такий, де переказуємо найважніші факти),
5. переказ повний (тобто такий, де переказуємо всі факти й подробиці),
6. переказ вибірковий (тобто такий, де переказуємо тільки деякі епізоди чи описи, які нас з таких чи інших причин найбільш цікавлять),
7. переказ від іншої особи (тобто дієва особа, про яку розповідалося в оповіданні, в нашому переказі сама оповідає про себе, або навпаки),
8. переказ зі зміною часу дії (тобто, якщо дія оповідання відбувалася в минулому, розказуємо її в теперішньому часі).

В 1-ій і 2-ій клясах маємо здебільшого усні перекази. Прочитавши коротенький текст, учитель ставить питання щодо змісту. Коротенькі відповіді дітей на питання вчителя — це елементарні спроби переказу.

У 3-ій і 4-ій клясах діти роблять перекази усні й письмові. Значить, прочитавши якийсь текст, відповідають на питання вчителя усно, а потім ті усні відповіді записують у зошитах. Такі перекази, усні й письмові, є звичайно колективною працею учнів.

Поступово вчитель намагається, щоб діти висловлювались ширше. Тож у 4-тій класі діти не тільки прочитане оповідання ділять на частини і придумують заголовки до цих частин, але також на основі цих заголовків будують коротенькі перекази.

Учитель пильно слідкує за мовою і за послідовністю думок учнів.

Другим головним видом праці над зв'язною мовою учнів є *твір*. Праця над переказом і твором відбувається паралельно.

ТВОРОМ називається виклад учня на будь-яку тему. У переказах учень використовує текст, слова і звороти. У творах учень проявляє свою самостійність у творенні змісту і в доборі слів.

Твори, як і перекази, бувають усні й письмові, колективні й індивідуальні.

Уснimiми творами учнів 1-ої і 2-ої кляс вважаємо розповіді дітей на тему малюнка, розповіді про особисті спостереження та на різні близькі дітям теми. По своїй суті ці твори — це відповіді дітей на запитання вчителя.

У 3-ій клясі творами учнів будуть розповіді про навколишнє життя, про явища природи, про різні пригоди й випадки з життя.

В 3-ій, а тим більше в 4-ій, клясі учні можуть такі коротенькі розповіді після усної підготовки писати у своїх зошитах.

Треба сказати, що найбільш популярним твором у початкових клясах є оповідання за малюнком. Складання речень за малюнком (чи за малюнками) є своєрідним твором. Використовуємо малюнки в читанці, в підручниках історії України та інші. Головне завдання учителя є навчити дітей »читати картину«, тобто розібратись, що на ній головне, що другорядне, що до чого стосується, коли це діється, що видно на першому пляні, що в далині, хто дійові особи, їх імена, що вони роблять.

Кращому розумінню картин сприяє розбір змісту картин за питаннями вчителя. Питання вчителя мусять бути заздалегідь продумані, стислі, чіткі, складені в строгій часовій, льокальній і причинній послідовності.

Розібравши зміст картин за питаннями вчителя, діти розповідають кілька разів зміст картин усно. Учитель слідкує за послідовністю змісту, поправляє мову й вирази.

Після такої підготовки діти приступають до писання. Записують ті речення, які є найпростіші й найясніше висловлюють думку та найбільш послідовно відображають зміст картини.

Працюючи з дітьми над творами за малюнком, учитель не забуває навчити учнів складати твори усно й письмово за особистими спостереженнями, в яких діти могли б висловити свої враження, переживання і свій життєвий досвід. Зрозуміло, добирається твори, які своїм змістом цікавили б дітей, які були б близькі дитячій душі й уяві. Темами для таких творів можуть бути: Наша школа, Перший сніг, Святий Миколай, Різдво, Весна, Великдень, У річницю Крут, Над морем і т. д.

До кожного твору діти заздалегідь готуються. Якість дитячого твору залежить від підготовки. Чим більший запас слів, уявлень і матеріалу до даної теми, тим змістовнішим і барвистішим буде твір.

Тому на тиждень-два перед писанням твору учитель дає учням тему твору і пояснює, як готуватись до нього. Вказує, чим треба цікавитись, що спостерігати, що прочитати, що вивчити напам'ять. Одночасно, готуючись до твору, діти за вказівкою вчителя складають словник до даної теми. Тематичний словник допомагає учням висловитись на дану тему, бо дуже часто діти бачать факти і явища, але не можуть їх висловити, бо їм бракує слів.

Коли діти зібрали відповідний матеріал до твору, складають спільно плян. Звичайно, якщо вчитель відчуває, що діти до цієї роботи відповідно не підготовані, дає дітям готові питання, на які вони повинні відповісти. Ці питання є якраз тим пляном, за яким учні писатимуть свій твір.

Ось приклад пляну для написання твору на тему »Святий Миколай«:

1. Чи єм опікуном є св. Миколай?
2. Коли припадає свято Миколая?
3. Чому ми любимо св. Миколая?

4. Чим обдаровує дітей св. Миколай?
5. Яких дітей найбільше любить св. Миколай?
6. Якими дітьми св. Миколай невдоволений?
7. Що діти повинні робити, щоб їх св. Миколай любив?
8. Якою піснею славимо св. Миколая?

Учитель повинен подбати, щоб учні старших класів (5-ої і вищих) при його помочі й керівництві такі пляни до письмових творів складали самі. При гуртовому складанні такого пляну діти доповнюють себе, збагачують свої вислови, вишліфовують речення.

Набравши вправи у складанні плянів та писанні творів на теми простіші й легші, учні поступово можуть приступити до писання творів на основі прочитаних оповідань. Тож, наприклад, прочитавши оповідання Б. Грінченка »Олеся«, учні можуть писати твори про своїх улюблених героїв з літератури, з історії України і з наших найновіших визвольних змагань.

Крім переказу і твору ще маємо *опис і судження*.

ОПИС найчастіше буває складовою частиною твору, але можуть бути і окремі твори-описи. Спочатку діти знайомляться з літературними описами. Напр. вірш Т. Шевченка »Тече вода« є описом річки. Зустрічаємо описи явищ природи, звірят чи тварин і в читанках.

У 3-тій класі діти дають невеличкі усні описи якогось предмета чи явища за запитаннями учителя.

У 4-тій класі діти пробують давати усні й письмові описи самостійно (опис кімнати-класи, опис стола, шафи, шкільногоподвір'я, ставка). Опис треба попереджувати спостереженнями предметів, місць, явищ, щоб діти могли визначувати колір, форму, розмір і т. д. Можна пробувати описувати зовнішній вигляд людей (портрет).

Над описами діти працюють спочатку за запитаннями вчителя.

Твори — **СУДЖЕННЯ** складається при великій допомозі вчителя, бо вони вимагають узагальнювати, синте-

зувати та давати оцінку явищам і подіям. Твори — судження можуть бути про прочитану книжку, про бачений фільм, про улюблену гру, чи на тему »Ким я хочу бути«.

Врешті видами зв'язної мови дітей є листи, оголошення, дописи до стінних газет та інші ділові папери. Найважніше тут — **ЛИСТИ**.

Учитель повинен вияснити дітям, що властивістю листів, а тим більше ділових паперів, є точність вислову і спокійний тон. Учитель повинен дати дітям зразок листа: де ставити дату, які маємо фрази звернення (Люба мамо! Дорогий брате! Шановний друже!), про що в листі писати (про навчання, про успіхи, про новини в родині, в селі чи місті, про здоров'я рідних і знайомих і т. д.) та як адресувати листа.

Можна починати вчити дітей писати листи в 3-тій класі. Спочатку діти складають листи гуртом при допомозі вчителя. Початкові листи мусять бути коротенькі, а їх зміст цікавий і близький дитячим заінтересуванням, щоб таким чином діти відчули потребу навчитись писати їх.

* * *

РОЗДІЛ II

ДЕЩО ПРО ТЕОРІЮ Й МЕТОДИКУ ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ

Прочитавши якийсь літературний твір, який вам подобався, ви, закриваючи палітурки книжки, напевно подумаете, а то й уголос скажете: »Подобався мені. Гарний«. Коли б однак хотсь вас поспітав, у чому власне краса цього літературного твору, багато з вас, а може й більшість, не зуміли б дати ясної відповіді.

Щоб на таке питання ви могли дати задовільну відповідь, ви повинні бути ознайомлені хоча з основами теорії літератури. Знання теорії літератури потрібне не тільки письменникам, але й читачам, а в першу чергу вчителям. Таке знання допомагає краще зрозуміти літературний твір, воно свідомо збагачує вашу мову, розбуджує і розвиває у вас естетичні почуття.

Коли вчитель не буде ознайомлений з теорією літератури, не розумітиме якслід літературного твору, а тим більше не розумітимуть і його учні.

А нам лежить на серці, щоб діти прочитане розуміли, щоб літературні твори їх виховували, розвивали в них естетичні почуття, вчили їх рідної мови та прищеплювали їм красу цієї мови. Не забуваймо, що мова батьків наших учнів — примітивна й убога, і треба сподіватись, що з кожним роком буде примітивніша і ще більше за смічена чужими словами і зворотами.

Пустих фраз замало. Щоб діти вам повірили, що наша мова гарна, треба їм показати, де і в чому ця краса.

Тут учителеві може стати в пригоді тонке знання методики вивчення літературного твору, пов'язане зі знанням теорії літератури.

Звичайно, учитель учням не викладатиме подробиці з теорії літератури, а тільки зверне їхню увагу на ті речі, які учням старших класів школи українознавства можуть

бути легко зрозумілими, легко засвоєними і які вони проходитимуть і в англійських середніх школах.

* * *

РОДИ Й ЖАНРИ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ

Методика вивчення літературного твору в пов'язанні з теорією літератури — тема така широка, що вимагає довголітньої праці. Мое завдання далеко скромніше: звернути увагу вчителів на речі основні, з якими корисно й доцільно познайомити й учнів старших класів шкіл українознавства.

Наприклад: Коли учні зустрінуться зі »Словом о Полку Ігоревім«, їм треба дати визначення, що таке епос. Дальше, що таке лірика. І врешті, що таке драматичні твори. Епос, лірика і драма є основними літературними родами.

Епос становлять такі жанри: казка, приказка, новеля, оповідання, повість, роман, байка, балада, поема.

Жанрами лірики є пісня, ліричні вірші, елегії, оди, сонети.

Трагедія, драма і комедія є драматичними жанрами.

Зрозуміло, ці речі не подається учням на одній лекції, а поступово. Наприклад, коли буде мова про »Слово о полку Ігоревім«, учитель скаже, що такий твір називається епосом і при цьому подасть прикмети епосу.

Коли буде мова, що І. Котляревський написав, наприклад, оду, учитель пояснить, що таке ода та до якого основного літературного роду вона належить.

Учні можуть виготовити таблицю і в міру того, як зустрічатимуться з новими жанрами, можуть їх вписувати до відповідних рубрик. Наприклад:

Епос:	Лірика:	Драм. твори:
казка,	пісні,	трагедія,
приказка,	сонети,	драма,
новеля,	оди,	комедія,
оповідання,	гімни,	водевіль.
повість,	псальми,	
роман,	елегії.	
байка,		
балада,		
поема.		

Аналізуючи мову літературного твору, учитель мусить бути ознайомлений з тропами й фігурами.

Тропи — це мовні звороти, в яких одне поняття застувається другим, щоб цим способом наглядніше висказати основну думку.

Фігури — незвичливий уклад слів, через який висказана думка набирає більшої образності й сили.

І в цьому випадку учні можуть зробити у своїх зошитах, а може й на картоні завішеному в клясі на стіні, таблицю, поділену на дві рубрики, де під першою рубрикою »тропи« вписуватимуть усі мовні звороти, які належать до троп, а під другою рубрикою »фігури« вписуватимуть поняття, які належать до фігур.

Треба зазначити, що формування понять з теорії літератури становитиме для учнів значну трудність. Однаке вмілий підхід учителя до з'ясування особливостей мистецької літератури та теоретичних відомостей викличе в учнів до цього предмета глибоке зацікавлення і це зацікавлення буде постійно зростати при розкритті кожного нового поняття.

Підкреслюється, що поняття з теорії літератури будуть тільки тоді доцільні, коли вони будуть тісно пов'язані з ідейним і мистецьким змістом літературного твору та з аналізою вивчуваних у школі текстів. Подруге, коли їх подаватиметься й пояснюватиметься учням поступово, тобто, коли ці поняття при читанні літературних творів самі »напрошуватимуться« пояснити їх.

Наприклад, перше теоретичне поняття, з яким учні зустрінуться, це визначення поняття казки. Його можна роз'яснити, наприклад, на матеріалі казки »Дідова й бабина дочка«.

Прочитавши казку й переказавши її зміст, ми пропонуємо учням подумати над тим, як можна поділити героїв казки (людей) на дві протилежні групи. Таке питання, звичайно, розв'язують учні без будь-яких труднощів. Але воно привчає їх заглиблюватись у зміст, виробляє перші практичні навики аналізувати мистецький твір та допомагає краще розуміти головну думку — ідею літературного твору.

Щоб учням полегшити поділити героїв казки на дві протилежні групи, учитель може їм помогти навідними питаннями: Які сили борються в казці? (Добрі і злі). Які сили можемо заличити до добрих? (Дід і його дочка). Які сили заличимо до злих? (Баба і її дочка).

Таким чином діти у своїх зошитах записують ці дві протилежні групи героїв:

1. Дід і її дочка.
2. Баба і її дочка.

Таким поділом ми підвели учнів до розкриття однієї з головних особливостей казки — показу в ній боротьби двох сил (справедливої і несправедливої).

Учні знаходять у казці місця, в яких описано незвичайні події (вигадані, фантастичні): зустрічі й розмови дочек з яблунькою, криничкою, собакою; господарство в жінки, подарунки. Звичайними, правдивими подіями в казці є суперечки баби з дідом, намагання старої принизити й зовсім знищити дідову дочку, а свою звеличити. Пояснююмо, що незвичайні (фантастичні) події в казці не є випадковими: в них висказано мрію й переконаність народу в перемозі добрих сил над злими. Принаїдно зазначаємо, що в давнину люди уявляли собі навколошню природу живою й мислячою і що ці уявлення залишились у казках аж до наших днів.

На чиєму боці правда? Хто вийшов переможцем? — запитуємо учнів і слухаємо відповіді. Важливо, щоб учні зрозуміли, що дідова дочка здобула перемогу внаслідок своєї працьовитості і скромності, тоді як у бабиної дочки цих рис не було.

Далі звертаємо увагу учнів на початок казки й запитуємо, як починаються інші, відомі ім казки. На підставі відповідей і спостережень учнів робимо висновок, що для казок характерний традиційний зачин, а також повтори (наприклад: криничка, собака) і кінцівка.

Внаслідок бесіди визначаємо найважливіші особливості казки:

- а) боротьба сил справедливих і несправедливих;
- б) поєднання подій незвичайних (фантастичних) зі звичайними (правдивими);
- в) перемога сил справедливих над несправедливими;
- г) традиційні мистецькі засоби (зачин, розповідь з повторами, кінцівка).

Врешті підходимо до з'ясування теоретичного поняття. Запитуємо: Що таке казка? Звичайно, учні не дадуть правильної дефініції, але таке питання загострить їх увагу, підготує до кращого сприймання.

Тепер пропонуємо учням розкрити зошити, поставити заголовок »Казки« і під ним записати менш-більш таке визначення казки:

Казка — один з найдавніших видів усної народньої творчості. Назва »казка« походить від слова »казати«, »розвідати«.

Казка — це усне народне оповідання, в якому є багато фантастики, але в основі казки лежать явища справжнього життя.

В казковій фантастиці відображаються мрії народу, його погляди на природу, на своє власне життя і на працю, пояснюються загадкові, незрозумілі для народу, явища природи.

В багатьох казках народ прославляє чесність, людяність, мудрість, ввічливість, працьовитість, а засуджує брехливість, жорстокість, нечесність, ледарство і т. інше.

До старовинних казок належать і казки про тварин. Ці казки створені тоді, коли люди жили з полювання на тварин. Звірі в цих казках наділені рисами людського характеру: лисиця — хитра, осел — упертий, вовк — хижий або жорстокий і т. д.

Багато з того, про що люди мріяли в казках, згодом здійснювалося. Так, наприклад, мрія про чоботи-скороходи, про килим-самоліт здійснилася з винаходом авт, паровозів та літаків.

Для казок характерні традиційні зачини, розповідь з повторами (рефренами) та кінцівки.

Звичайно, таке широке поняття казки можна подати учням хіба 10-ої класи. Для учнів 5-7 класи вистачить коротенька дефініція подана на початку.

Для кращого ознайомлення з особливостями казки радимо учням прочитати інші твори цього жанру (напр., »Лис Микита« І. Франка, »Івасик-Телесик« П. Тичини, деякі казки Н. Забіли та цілий ряд народніх казок). Принагідно проводимо коротку бесіду про прочитані казки. У гуртках Юного СУМ-у можна організувати вечори казок і діти напевно з охотою братимуть участь у них.

Не менше зацікавлення викликає у дітей і байка. Їх приваблює жива розповідь і складність ситуацій, дотепність у розмові дійових осіб, яскравість мови, повчання. Діти з хвилюванням і цікавістю сприймають читання творів цього жанру, хоч і не завжди правильно розуміють їх зміст.

Наприклад, ідейний зміст байки Л. Глібова »Лисиця-жалібниця« не можна зрозуміти, не спинившись на розгляді особливостей цього жанру.

Після читання байки учнями в класі ставимо питання:

1. Хто з ким тут розмовляє? 2. Про що розмовляла Ли-

сиця з Совою? 3. Чи відповідають слова Лисиці її вчинкам?

Діти, звичайно, легко дадуть відповіді на ці питання. Викличе в них розгубленість інше питання: А хіба лисиця може говорити? Життєві спостереження учнів суперечать тому, що описано в байці: тварини не говорять. Але таке питання необхідне, бо без нього не можна з'ясувати поняття *алегорії* і змісту байок. Справді, лисиця говорити не може. Кого ж має на увазі письменник, коли змальовує Лисицю? Звичайно, людину. Далі ми з'ясовуємо, що в образі лисиці байкар викриває лицемірство тих людей, які говорять одне, а роблять інше.

Пропонуємо учням завдання: прочитавши байку про себе, знайти слова, з якими Лисиця звертається до Сови, ніби захищаючи пташенят, і слова, що розповідають про вчинок лисиці, а також слова, в яких виявлено ставлення байкаря до зображеного (мораль).

Тепер доцільно дати визначення поняття байки і підкреслити такі характерні особливості її:

Байка — коротеньке повчальне оповідання, в якому в образах тварин, речей і явищ природи автор показує життя людей. Байки здебільшого бувають віршовані.

Байка, як вид мистецького твору, розвинулася з народніх казок про тварин. У народній творчості з'явилися усні оповідання, в яких тваринам надавались ознаки людей: вони розмовляли, думали, діяли, ніби люди. Поруч з людьми і тваринами як дійові особи в байках виступали іноді предмети і явища природи. Так виникла байка — оповідання про тварин, в якому висміювалися з повчальною метою негативні людські звичаї та поведінка.

Байка сягає дуже давніх часів, ще Езопа, який жив на 500 літ до нар. Христа.

У байках завжди вживаються елегоричні образи. *Алегоричними образами називаються такі образи, які мають переносне значення, тобто під вовками, ведмедями, ли-*

сицями, котами й півнями ми розуміємо людей жорстоких, дурних, несправедливих, лицемірних, хитрих і т. д.

Звичайно кожна байка закінчується словами, в яких байкар висловлює свою думку, *мораль*.

Підсумовуючи все сказане, підкреслюємо найголовніші особливості байки:

1. Байка — це коротеньке оповідання повчального змісту.

2. Дійові особи байки — тварини, речі, явища природи, люди.

3. Зображені у байці тварин розуміємо алегорично: лисиця — хитра, лукава людина; вовк — зла, жорстока людина; осел — дурна людина і т. д.

4. Байка здебільшого має дві частини: розповідь і повчання (мораль).

5. Байка висміює людські хиби та недоліки, а також засуджує лихі вчинки та захищає справедливість.

Коротку дефініцію байки і алегорії учні під диктат учителя записують у зошит, а вдома вивчають напам'ять.

При опрацьовуванні з учнями епічних творів, мені хотілося б звернути увагу на думи. Головне: на чому учитель повинен зосередити учнівську увагу.

Тут треба підкреслити, що до епічного роду належать літературні твори, в яких змальовуються якісь події, розповідається про людей, їх характери і вчинки.

Основними видами епічних творів є роман, повість, оповідання, нарис, казка, байка, дума.

Епос — один з трьох основних родів літератури. Крім нього, є лірика і драма.

Народні думи — твори епічні. У думах змальовується багато подій, у них відбито любов українського народу до своєї батьківщини. Тому в думах розповідається про героїзм нашого народу, про сміливість і мужність оборонців нашої землі, а тому то думи часто називаємо героїчним народним епосом.

Не зашкодить згадати, що маємо кілька родів епосу:

1. епос героїчний (лицарський), в якім автор звеличує важну історичну подію;
2. епос романтичний, в якім автор змальовує пригоди дійсних або видуманих, головно середньовічних, лицарів;
3. епос релігійний, якого тема зачерпнута зі св. Письма або з науки Христової церкви;
4. епос ідилічний, якого темою є сумирне життя невеличкого кружка людей головно на селі, які не встригають у справи всесвітні;
5. епос комічний, якого автор справи маловажні змальовує поважно, через що своєму творові надає комізму, або навпаки: предмет поважний змальовує комічно, як це зробив І. Котляревський з «Енеїдою» Вергілія;
6. епос звіринний, де дійовими особами є не люди, а звірі.

Але повертаємось до дум.

Отже, думи — це великі віршовані розповідні твори про визначні історичні події в житті українського народу. Найчастіше в думах розповідається про боротьбу українського народу проти турків, татар та ляхів-поляків і про героїв цих подій. Як ми вже згадали, ці герої — сміливі, мужні, чесні оборонці України, які самовіддано боряться проти її ворогів.

Думи своєю побудовою відрізняються від інших видів віршованої народної поезії. Однією з головних особливостей народних дум є те, що вони мають нерівноскладові рядки. Поряд стоять рядки довгі і короткі, а кількість складів у рядках довільно змінюється.

Дума здебільшого починається зачином. У зачині, як правило, вказується на місце подій та головного героя думи. Після зачину йде розповідь. Розповідь у думах докладна й повільна. У деяких багато говориться про

одяг дійових осіб, докладно розповідається про їхні вчинки. Повільності розповіді в думах сприяють часті повтори (рефрени) кількох рядків. Повторюються також окремі слова й вирази. Наприклад: »Ой полем, полем...«, »Татарко, татарко...«, »Правда, на козакові шати дорогії...«, »Правда, на козакові шапка-бирка...« і т. інше. Повтори не лише допомагають легше запам'ятати думу, а й підкреслюють найважніші місця в ній.

Після розповіді про події у думі дається кінцівка, в якій прославляється хоробрі вчинки наших героїв Багато дум мають однакову кінцівку, як-от:

Слава не вмре, не поляже
Однині до віка!...

Мова народніх дум відзначається високою поетичностю. У думах широко використовуються влучні епітети й порівняння. Напр., епітети: битий шлях, чисте поле, ясненъка зброя, вороний кінь. Ці епітети називаються постійними, бо вони завжди зв'язані з певним предметом і переходять з одної думи в іншу. Постійні епітети дуже поширені в усній народній творчості.

Також у думах багато порівнянь. Напр.: козак-орел, дівчина-зозуля, братік-голуб, кобза-дружина та інші.

Дуже часто в думах вживаються слова одного кореня чи близького значення, як-от: п'є-гуляє, хвалить-вихвалиє, думає-гадає, пани-баші, не вмре-не поляже.

Таке вживання слів одного кореня чи близького значення називається тавтологією. Тавтологія зосереджує нашу увагу на відповідному явищі і надає думі більшої повільності.

У давніх думах є чимало слів, які тепер майже не вживаються. Наприклад: семиряга або серм'яга (свита з грубого сукна), келеп (вид холодної зброй), волоки (зазв'язки з постолів). Ці слова допомагають нам виразніше уявити життя наших далеких предків. Сьогодні їх називаємо архаїзмами.

Думи не співаються, а виконуються речитативом.

Речитатив — це протяжне проказування, що наближається і до декламації, і до співу. Виконуються думи в супроводі народного музичного інструмента — бандури, кобзи або ліри. Народні співці, виконавці дум, називаються бандуристами, кобзарями або лірниками.

Думи можна поділити на кілька груп. До найстарших належать думи, в яких описується турецька неволя. За часів Запорозької Січі з'явились думи, що оспіували боротьбу з турками й татарами. До третьої групи належать думи з часів Хмельниччини. Окрему групутворять гумористичні думи.

Думи мають для нас велику вартість, бо вони відбивають світогляд українського народу, його прив'язання до своєї віри й рідної землі та його побожність.

Таким чином, коли учитель при опрацьовуванні з учнями дум не задоволиться самим змістом та ідеєю думи, а зверне учнівську увагу на всі ті речі, про які я згадав, знання й розуміння наших дум буде далеко ширшим і глибшим, а в наслідку і любов до цих дум буде більша.

Ми розглянули основніші роди й жанри літературних творів, головно ті, з якими учитель найчастіше зустрічається. Вважаю доцільним подати на цьому місці коротенькі дефініції деяких інших жанрів, як-от: роману, повісті, оповідання, новелі.

Романом називаємо великий епічний твір зі значною кількістю персонажів і кількома сюжетними лініями, які перехрещуються й переплітаються між собою.

За змістом розрізняємо романі історичні, побутові, психологічні, філософські, пригодницькі та інші.

Повість — це теж розповідний епічний твір, що найчастіше має одну сюжетну лінію та кілька персонажів, що групуються навколо центральної події або головної особи.

Повість за своїм змістом і широтою стоїть між романом і оповіданням. Значить: повість охоплює більше подій і

має більшу кількість другорядних персонажів, ніж оповідання. Від роману повість різничається тим, що має однолінійний сюжет (сюжет роману — багатолінійний) і меншу кількість персонажів.

Розрізнямо такі важніші роди повістей:

- а) повість історична,
- б) повість суспільна,
- в) повість філософічна,
- г) повість комічна.

Такі роди дуже рідко зустрічаються. Найчастіше вони переплітаються.

Оповіданням називаємо невеликий епічний твір, у якому коротко розповідається про одну чи кілька подій з життя людини.

Новеля — це мале прозаїчне оповідання. Сюжетною основою новелі є один епізод, який зацікавлює читача своєю нечуваністю і надзвичайністю. Звідси найголовніші особливості новелі — це напруженість дії, стисливість розповіді і несподівана розв'язка.

До другого роду літературних творів належить лірика. Як ми вже знаємо, в епічному творі зображається певні події, розповідається про людей і їхні вчинки. В ліричному творі ніяких подій і героїв не зображується. Найважливіша особливість ліричних творів полягає в тому, що в них передаються думки, почуття і переживання поета, викликані певними життєвими обставинами.

Назва »ліричні твори« або коротко »лірика« походить від грецького п'ятиструнного інструменту — ліри, бо старинні греки первісно цього роду твори співали в супроводі ліри.

З огляду на велику різноманітність ліричних творів, можна їх поділити на такі важніші жанри: пісні, ліричні вірші, елегії, оди, сонети, гімни, псальми.

Третім основним родом літературних творів — це твори драматичні. Вони в тісному значенні діляться на три жанри: трагедія, комедія і драма.

Трагедія — це драматичний твір, в основі якого є дуже гострий конфлікт, що кінчается сумно (трагічно).

Комедія — це веселий і жартівливий, часто навіть і з'їдливий, драматичний твір, що висміює негативні риси якоїсь спільноти, групи людей чи одної особи.

Драма — це драматичний твір, в основі якого лежить гострий конфлікт і складні переживання персонажів. Закінчення драми не має трагічної розв'язки.

Закінчуячи на цьому мову про роди й жанри літературних творів, ми повертаємося до троп і фігур, про які ми згадали раніше.

*

ТРОПИ Й ФІГУРИ

ТРОПИ:

Ми вже знаємо, що тропи — це мовні звороти, в яких одне поняття заступається другим, щоб цим способом наглядніше висказати основну думку.

Звичайно, не про всі тропи говоритимемо, а згадаємо й розглянемо основніші.

До троп належать: епітет, порівняння, метафора, уособлення, метонімія.

Епітетами називаються такі слова, які підкреслюють характерні ознаки людей, предметів, явищ і викликають до них певні почуття.

Читаючи, наприклад, вірш Т. Шевченка »Якби ви знали, паничі«, ми помітимо такі епітети: *люте зло; робота тяжка; матір добрую мою; ще молоду; лиха доля*.

Однак не всі прикметники, які стоять при іменниках, є епітетами. Наприклад: *кам'яний стовп, бабина дочка, польові роботи*. Ці прикметники не є епітетами. Вони дають тільки знання про предмет, ознаку, яка відокремлює один предмет від другого.

Спітаєте, як менш-більш підходити з дітьми до визначення в тексті епітетів. Отож, наприклад, аналізуючи ідейний зміст вірша Т. Шевченка »Якби ви знали, паничі«, ставимо учням завдання знайти в цьому вірші пари до слів: зло, робота, мати, діти (ми), якими підкреслювалися б їх ознаки. Учні вишукують ці парні слова й записують у зошити: *люте зло; робота тяжка; матір добрую, молоду; ми малі і голі*. Учитель пояснює, що словами *люте (зло), тяжка (робота), малі і голі (діти)* поет підкреслює свою ненависть до кріпацтва і наших

національних ворогів, які те кріпацтво на нашій землі насаджували, показує невимовно тяжке життя наших селян-кріпаків. Словами добрая, молодая поет виражає свою ніжну любов, глибоку повагу і щиру пошану до рідної матері.

Після цього діти записують у зошити коротку дефініцію слова епітет.

Щоб діти зрозуміли різницю між означенням звичайним (логічним) і поетичним (епітетом), ставимо ряд питань: Які на смак: перець?, оцет? З якого металю роблять цвяхи?

Відповіді діти записують на таблиці і в зошитах. Поряд з ними записують і пари слів, у яких ті ж самі слова-означення вже виступають у ролі епітетів. Наприклад:

1.

гіркий перець,
кислий оцет,
залізний цвях,
вільне місце.

2.

гірке життя,
кисле обличчя,
залізна воля,
вільне слово.

Такий запис дозволить дітям зрозуміти, що в поетичному творі слова вживають не тільки у прямому, а й у переносному значенні. Діти запримітять, що звичайне (логічне) означення вказує на ознаку, яка відокремлює даний предмет від інших, а означення-епітет сприяє яскравішому зображенням даного предмета, явища чи поняття.

Для закріплення діти можуть придумувати пари слів, у яких прикметник виступав би як звичайне (логічне) означення і в переносному значенні (як епітет).

Комусь може здаватись, що такі речі, як епітет, це безкорисна витрата часу. Я думаю, що на чужині, де знання рідної мови в наших дітей дуже убоге, на ці речі треба ставити особливий наголос. До цих мовних зворотів діти мусять призначаюватись, щоб поступово включати їх до своєго активного словника. У їхньому

словнику повинен бути не тільки гіркий перець, але й гіркі слізози, не тільки залізний цвях, але й залізна воля.

* * *

При вивченні цього ж таки вірша »Якби ви знали, паничі« підходимо також і до вияснення поняття порівняння.

Ставимо питання: Що сталося з кріпацькими дітьми після смерті матері й батька? Знайдіть рядки, у яких була б відповідь на це питання. Учні знаходять і цитують рядки: »А ми розлізлися межи людьми, мов мишенята«. Чому поет порівнює становище дітей-сиріт з мишенятами? Тому, що вони були такими ж безрадними, голими, нещасними, як у розораному гнізді мишенята. При цьому зауважуємо, що порівняння підсилюють картину тяжкого положення кріпацьких дітей-сиріт.

Ознайомити дітей з поняттям порівняння можна також при аналізі інших віршів Шевченка. Я найчастіше черпаю приклади з творів Шевченка не тому, що цими засобами користувався тільки Шевченко, а тому, що його твори найбільш доступні, найбільш популярні і з ними вчителі й учні найчастіше зустрічаються.

Наприклад, у вірші »І виріс я на чужині« учні можуть знайти такі порівняння: »село неначе погоріло«, »неначе люди подуріли, німі на панщину ідуть«, »Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина«. Вияснююмо, з якою метою поет вживає цих порівнянь. Двома першими порівняннями Шевченко ставить у яскравішому світлі тяжке життя кріпаків та їх німі покору перед їхніми ворогами. Третім порівнянням поет підсилює картину краси й достатку нашої України, якби вона не була поневолена й використовувана нашими жорстокими гнобителями.

Учні з великим зацікавленням виконують вправи на

складання речень з порівняннями. Ставимо для цього, наприклад, такі питання:

1. З чим ми порівнюємо дуже солодке яблуко? (Яблуко солодке, як мед).
2. З чим ми порівнюємо швидкий рух автомобіля? (Автомобіль помчав, як кулія).
3. З чим ми порівнюємо кремезну людину? (Міцний, як дуб).

Після цього вчитель пояснює, що таке порівняння. Учні записують у зошити. На наступних лекціях перевіряємо, як учні засвоїли це поняття, та закріплюємо на прикладах при аналізі інших творів.

Порівнянням називається зіставлення двох предметів чи явищ за їх спільними ознаками. Порівняння допомагають яскравіше показати людину, її дії, певне явище чи предмет; вони викликають у читача відповідні почуття.

»Чорніше чорної землі блукають люди« (Шевч.).

»Викохала собі трьох синів милих, як трьох голубів сивих« (М. Вовчок).

»Олеся зосталася, як та билина в полі« (М. Вовчок).

»Очі у нього близкучі, як зорі« (М. Вовчок).

У більшості вилічених порівнянь ми запримічуємо сполучники »як, немов, неначе, ніби«. Однак дуже часто при порівняннях цих сполучників немає. Ось приклад зі »Слова про Ігорів похід«, який переказала Н. Забіла:

Князь метнувся горностаєм білим
в очерет до річки напрямки,
і полинув гоголем на хвилі,
і по той бік виринув з ріки.
На коня скопився . . . Скочив з нього
і понісся соколом вночі,
гострим зором стежачи дорогу,

голубів та лебедів б'ючи.
Коли Ігор полетів, мов сокіл,
то й Овлур услід за ним помчав
сірим вовком через степ широкий,
срібні роси струшуючи з трав.

Порівняння може бути розширене. Наприклад:

Як хвиля хвилю проганяла,
Так думка думку прошибала. (Котл.).

Порівняння в той спосіб утворене, що образ, з котрим головне поняття має порівнятися, розведений подрібно, а головне поняття поставлене аж на кінці, називається *причтю*. Таких причт є багато у св. Письмі (наприклад »Причта про сіяча«).

* * *

Щоб пояснити учням *метафору*, учитель проробляючи з учнями, наприклад, оповідання П. Мирного »Морозенко«, прочитає їм кілька речень. При читанні інтонаційно наголошує виділені слова:

»Чорна непроглядна темнота стояла кругом. Надворі ревла сердита буря, стугоніла в стіні; стрибала по оселі, вила в димарі, гуркотіла у вікна«.

Звертаємось до учнів, як вони розуміють вислови: »стояла темнота«, »ревла буря«. Діти пояснюють, що »надворі було темно, що »був великий вітер«. Пробуємо ці виділені слова вживати у прямому розумінні. Входить: Людина стояла біля вікна. Надворі ревла корова. Стугонів бондар біля діжки. З гілки на гілку стрибала сорока. Біля воріт вив собака. Сусід гуркотів возом.

Підводимо учнів до висновку, що письменник усі ці слова »стояла, ревла, стугоніла, стрибала, вила, гуркотіла« вжив у переносному значенні.

Тепер пояснюємо, що *метафора* — це *перенесення прикмети або дії з одного предмета чи явища на інший предмет чи явище*.

Метафори, так само як епітети й порівняння, допомагають читачеві яскравіше уявити той предмет чи явище природи, яке описується в мистецькому творі. Вони глибше впливають на нашу уяву й почуття (емоції).

Не зашкодить подати ще кілька прикладів т. зв. прямого значення й переносного (метафори).

Пряме значення:

На руках матері дрімає дитина.
Дівчина співає улюблену пісню.
Гурт дітей обступив свого вчителя.
Хата загорілася на очах прохожих.

Значення переносне (метафори):

Ліс ще дрімає у передранішній тиші. М. Коцюбинський).
Співає колосом нива. (М. Коцюб.).
Ліс обступив поляну. (П. Мирний).
Загорілася поляна сизим світлом. (П. Мирний).

Поняття метафори поступово закріплюється при аналізі наступних мистецьких творів.

* * *

Думаю, що з поняттям уособлення учні не матимуть великих труднощів.

Уособлення — це такий мистецький засіб, коли предмети і явища природи показуються у творі, як живі істоти, які діють, міркують і розмовляють.

З уособленням найчастіше зустрічаємось у казках, де явища природи змальовується у вигляді людей. Наприклад: мороз у вигляді старого вусатого діда, сніжинки у вигляді маленьких дівчат, цвіркун у вигляді музики і т. інше.

Уособлення — це особливий вид метафори. Походжен-

ня уособлення зв'язане з давніми уявленнями людей про природу, яке згодом письменники почали вживати як один з мистецьких засобів, поширивши його й на предмети та явища.

Приклади уособлення учні знаходитимуть найчастіше в казках, однак іноді зустрічатимуться і в літературних творах, як-от у раніше згаданому оповіданні П. Мирного »Морозенко«, або в оповіданні І. Франка »Історія кожуха«.

* * *

Врешті я хотів би згадати про метонімію, яка є одною з головніших троп. *Метонімією називаємо заміну одної назви предмета чи явища іншою назвою.*

Наприклад: П. Куліш у вірші »Україна« каже:

В моїх руках понуро кобза дзвонить,
Останні мрії й радощі хоронить.

Метонімією в цьому реченні є слово »кобза«, під яким поет розуміє свою літературну творчість.

Леся Українка в поезії »Слово, чому ти не твердая криця« пише:

Вигостру, виточу зброю іскристу,
Скільки достане снаги мені й хисту . . .

Тут метонімією є »зброя іскриста«, під якою Леся розуміє своє полум'яне слово.

У вірші »Живи, Україно« О. Олесь з такими словами звертається до України:

До суду тебе не скують ланцюги,
І руки не скрутять ворожі . . .

Під »ланцюгами« поет має на думці вороже насилия, повеволення, а тому таку заміну називаємо метонімією. Метонімія, як і інші види троп, допомагає письменникам сильніше й образніше висловити свою думку і свої почування.

Метонімія є дещо складнішим видом троп, а тому її учні можуть міцно засвоїти у висліді тривалого повторення.

ФІГУРИ:

Ми розглянули основніші види троп. Тепер зупинимося на фігурах.

Фігури — це незвичливий уклад слів, через який висказана думка набирає більшої образності й сили. Своїм мистецьким значенням фігури споріднені з тропами. Деякі види фігур своею суттю і навіть формою вислову дуже нагадують тропи. Різниця між тропами й фігурами зводиться в основному до того, що тропи надають емоційних відтінів окремим словам та словосполученням, а в фігурах емоційних відтінків набувають синтаксичні одиниці — цілі речення або фрази. Якщо тропи відображають змислове багатство словника, то фігури, які іноді називаємо стилістичними фігурами, відображають інтонаційне багатство мови.

Головні ознаки стилістичних фігур, які відрізняють їх від звичайних стилістичних зворотів, — це підкреслена, емоційна інтонація, непрямий порядок слів, зміни в конструкції речень і фраз, отже, — відхилення від їх нормальної будови.

Стилістичні фігури урізноманітнюють синтаксичну структуру мови, збагачують поетичну мову синтаксичними синонімами. Особливо значна мистецька роль стилістичних фігур у віршованих творах, де вони є одним із засобів ритмотворення.

Стилістичні фігури можна поділити на реторичні і синтаксичні.

Реторичні фігури:

Найпростішими і найбільш дохідливими є реторичні

фігури. До цієї групи належать: реторичні запитання, реторичні звертання, реторичні оклики та градації.

Назва »реторичні« походить від назви давньої схолястичної науки — реторики. Реторика — це була наука красномовства, яка навчала, як складати й виголошувати промови та церковні проповіді. Ця наука звертала особливу увагу на такі інтонаційно-синтаксичні звороти мови, які привертають увагу слухачів, зосереджують їх думку, які хвилюють слухача і збуджують його уяву. Таких зворотів і тепер вживается у промовах, проповідях, публіцистичних творах, але найбільшу роль вони відіграють у художній літературі.

Різні стилістичні відтінки реторичних фігур залежать передусім від інтонації. Майстерне читання чи виголошування, коли вони одухотворені живою й емоційною інтонацією, надають фігурам логічного змісту, барвистості і звучання.

Розглянемо тепер кожний вид реторичних фігур.

1. Реторичні запитання.

До реторичних запитань належать такі речення, які мають питальну форму, однак не потребують відповіді слухача чи читача, бо вона міститься у своєрідному змісті й інтонації цих запитань.

Буває, що промовець чи письменник, поставивши питання, дає й відповідь. Цею відповіддю він хоче завершити свою думку й надати їй поетичного звучання. Дуже часто цей рід реторичних запитань є засобом зближення автора до читача. Цими питаннями й відповідями автор викликає враження безпосередньої розмови з читачем, надає інтимності творові.

Прикладом реторичного запитання без відповіді може послужити нам початок Шевченкового »Перебенді«:

Перебенде старий, сліпий —
Хто його не знає?

Другий рядок, »Хто його не знає?«, є запитанням. Однак воно не потребує прямої відповіді, бо це ж саме запитан-

ня є й запевненням, що цей Перебендя всім відомий. Вжив цього запитання Шевченко на те, щоб надати ствердженю більшої сили, рішучості й переконливості.

Прикладом реторичного запитання по якому слідує відповідь є початок »Розритої могили« Т. Шевченка:

За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилася?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?

В цих запитаннях звучать тони глибокого синівського болю, безмежної турботи, співчуття і сумніву. Особливо оця тонка нотка сумніву надає запитові високого емоційного звучання. Вона була потрібна Шевченкові на те, щоб пізніше свою відповідь, вложену в уста України, степенувати від відносної зрізноваженості (»Молилася, турбувалась . . .«) до жалю й докору (»Ой Богдане! Нерозумний сину!«), щоб врешті дійти до найвищого емоційного щабля, який межує з душогубством (»У колисці придушила, Під серцем приспала!«).

Як бачимо, свої реторичні запитання Шевченко пов'язав з відповідю і таким чином зробив нас свідками своєї інтимно-емоційної розмови з Україною, щоб і ми пережили ті почуття, які вилились у розмові Сина й Матері.

Мистецька особливість реторичних запитань полягає в тому, що вони нерозривно зв'язані з інтонацією й емоцією, через які виливаються подив і захоплення, радість і смуток, любов і гнів, впевненість і сумнів, поблажливість і обурення, докір і прошення та ціла скаля інших почувань. Цими запитаннями автори висловлюють своє естетичне ставлення до людей, подій, предметів і явищ. Мета цих запитань — аборсувати нашу увагу та примушувати нас глибше сприймати й переживати почуття авторів.

Ми розглянули два приклади реторичних запитань.

Зробити повний перегляд — неможливо, бо кожне реторичне запитання має окремі емоційні й інтонаційні відтінки, має свою специфічну забарвленість і мистецьку спрямованість.

2. Реторичні звертання.

Другим видом реторичних фігур — це реторичні звертання. Метою реторичних звертань є по-мистецьки висловити схильований стан душі, піднесений настрій, сильне й бурхливе почуття. На реторичні звертання, так само як і на реторичні запитання, нікому відгукуватись або відповідати. Вони адресуються до уявлюваних осіб, які не беруть участі в розмові.

Наприклад, Шевченко звертається:

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами.

Або:

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?

Частіше реторичні звертання є своєрідною формою розмови автора з природою, з предметами, з абстрактними поняттями тощо. Ця властивість особливо поширена в наших народніх піснях, у яких дуже часто стрічаємо звертання до вітру, до місяця, до сонця, до верби, до дуба і т. д. Твори наших класиків насычені звертаннями до абстрактних понять — до України, до волі, до долі, до душі, до серця, до слави, до пісні, до слова і т. д.

О. Олесь, наприклад, в одному вірші звертається до України:

Живи, Україно, живи для краси,
Для сили, для правди, для волі! . . .
Шуми, Україно, як рідні ліси,
Як вітер в широкому полі.

Шевченко у своїх поезіях звертається то до дум, то до світа, то до зорі:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
Зоре моя вечірняя, зайди над горою!

Л. Українка звертається до пісні, до слова, до фантазії:

Ой, палка ти була, моя пісне!
Слово, чому ти не твердая криця?
Фантазіє! Ти — сило чарівна,
Що збудувала світ в порожньому просторі...

Іноді реторичні звертання тісно пов'язані з запитаннями, як у вище поданому прикладі: »Слово, чому ти не твердая криця?«, або в наступному:

Сторононько рідна! коханий мій краю!
Чого все замовкло в тобі, заніміло?

(Л. Українка).

3. Реторичні оклики.

Третім видом реторичних фігур — це реторичні оклики. Ці оклики найчастіше бувають урочистими або бойовими закликами, наказовими вигуками, спонуками, побажаннями, застереженнями, іронією тощо.

Наприклад:

Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!

(Т. Шевченко).

Ой не сйтесь, сніги, ой не сйтесь, рясні . . .
(О. Олесь).

Гай, гай! Море, грай,
Реви, скелі ламай!

(Т. Шевченко).

Іноді реторичні оклики і звернення цілком зливаються і ці дві стилістичні фігури розмежувати неможливо.

Наприклад, у Шевченка:

А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії!

У О. Олеся:

О принесіть, як не надію,
То крихту рідної землі . . .

Або в цього ж О. Олеся:

Гей, до зброї! бийте в дзвони!
Будьте смілі, як дракони!
Всіх гурайте,
Всіх скликайте —
Хай гудуть, як громи, дзвони . . .
Хто там ззаду? —
Кулю гаду!
Хто там ззаду?

В цьому уривку злилися і оклики, і звернення, і запитання.

Реторичні оклики найчастіше починаються вигуками і частками »о, ах, ох, ех, гей, ой, хай, нехай, та, так, ні« або містять у собі наказові форми дієслів, прислівників і займенників.

4. Градації.

До четвертого виду реторичних фігур можемо залічити градації. Градацією називаємо степенювання, тобто наростання або спадання думки, почуття, дії тощо. Градація супроводиться поступовим підсиленням або притишенням голосу. Вона збуджує і розширяє наші уявлення, малює перед нами яскраві видіння і рельєфні картини.

Прикладом градації можуть послужити нам широко-відомі слова Шевченка: »Караюсь, мучуся . . . але не каюсь!«. Оці дієслівні синоніми — караюсь, мучуся — дають нам відчуття наростання поетових страждань, а слово »не каюсь« є найвищим щаблем у цій градації, яким поет висказує свою рішучість, непохитність і правоту.

Подібним яскравим прикладом градації є слова з »Заповіту« Шевченка:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

У цій строфі градацію виражають близькі змістом діесловя: »вставайте, кайдани порвіте... волю окропіте«. Ця градація зображує патріотичні праґнення нашого національного пророка, малює бурхливе наростання революційного зриву українського народу, про який то зрив наш поет мріяв.

Прикладом градації можуть бути й такі пророчі слова нашого генія:

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!...

Як бачимо, в цьому прикладі такі діесловя виражають градацію прекрасної Шевченкової візії: розвалиться, встане, розвіє, засвітить, помоляться.

На основі цих скромних прикладів ми приходимо до переконання, що обізнаність з реторичними фігурами нам потрібна не тільки тому, щоб уміти аналізувати мову літературних творів, але також і тому, щоб майстерно читати й декламувати ці твори. Реторичні запитання, звертання, оклики й градації надають читаному творові різноманітних відтінків і змістовних значень. Ці відтінки залежать не тільки від будови речень і фраз, але також від способу виголошення тексту, від інтонації.

Головні елементи інтонації — це підвищення і притиснення голосу, інтенсивність логічних наголосів, темп мови, кількість павз і їх тривалість. Тільки той вчитель, який вільно володіє цими інтонаційними засобами, зуміє передати учням зміст реторичних фігур та мистецьку якість літературного твору.

Синтаксичні фігури:

Синтаксичні фігури — це своєрідна структура речень, що проявляється:

- а) у повтореннях тих самих слів,
- б) у незвичному розміщенні цих слів,
- в) у пропусках окремих членів речення,
- г) у зміні будови речень.

Такі відхилення від звичайної синтаксичної форми допомагають мистцям слова підкреслювати в реченні слова та словосполучення, ритмізують мову тексту, роблять її чіткою, милозвучною, легкою до сприймання та загострюють думку читача.

Ми розглянемо основніші синтаксичні фігури, а саме: словесні повтори, паралелізм, антитету, інверсію, еліпсу й перифразу.

1. Словесні повтори (ітерації).

Словесні повтори — це свідоме, цілеспрямоване повторення тих самих слів, словосполучень і речень. Вони допомагають письменникам підносити емоціональність мови, підкреслювати значення окремих слів та ритмізувати мову.

Словесні повтори (ітерації) — це загальна назва. Кожний повтор має свою окрему назву. Повторення тих самих слів у межах одного віршованого рядка чи речення називаємо *епаналепсою*. Повторення тих самих слів у кількох рядках називаємо *анафорою*. Повторення тих самих слів чи фраз на кінці віршованих рядків називаємо *епіфорою*. Повторення тих самих слів на початку і в кінці віршової строфи або цілого твору називаємо *кільцем*. Те саме слово чи словосполучення в кінці одного і на початку наступного речення або рядка називаємо *зіткненням*. Повторення цілого рядка чи кількох рядків післяожної строфи або групи строф називаємо *рефреном і приспівом*.

Переходимо до прикладів.

У баляді Т. Шевченка »Тополя« бачимо вночі серед поля знедолену дівчину, яка співає пісню і в тій пісні просить тополю, щоб вона росла й піднялася так високо, щоб можна було побачити, де миць дівчини, де її доля. В пісні бачимо кілька епаналептичних повторень:

Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!

Цими епаналепсами — повтореннями тих самих слів у межах одного рядка — поет прагне викликати в читача враження тягlosti і тривалості дії. І читачеві справді здається, що ця лебідка плаває і плаває, що тополя справді росте й на його очах підноситься все вище й вище. Крім цього ці повтори говорять нам про жагуче бажання геройні баляди підштовхнути хід подій, прискорити їх

Епаналепси найчастіше зустрічаємо в наших народніх піснях. Ось приклад з пісні »В кінці греблі шумлять верби«:

Росла, росла дівчинонька
Та на порі стала;
Ждала, ждала козаченька
Та й плакати стала.

І знову цими епаналепсами »росла, росла... ждала, ждала« пісня підкреслює тяглість і тривалість подій, щоб цим засобом наголосити даремність ждання та розпukу несповнених надій, які остаточно виливаються з дівочих очей потоками сліз.

Ще один приклад епаналепси з народньої пісні »Ой зайди, зайди ти, зіронько вечірняя«:

— Ой зайди, зайди ти, зіронько вечірняя!
Ой вийди, вийди, дівчинонько моя вірная!

Повтореннями »зайди, зайди« пісня виражає нетерпеливість козака, який дожидався першої зірки, тобто вечора,

щоб побачитись зі своєю дівчиною. Повтори »вийди, вийди« підкреслюють цю ж нетерпеливість, а також полу-м'яну любов козака до своєї коханої.

У деяких поезіях поети послідовно вживають тих самих слів на початку кількох віршованих рядків або строф, тобто послуговуються анафорою.

У Шевченка стрічаємо:

Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернуться запоріжці . . .

Цією анафорою поет підкреслює тривалість дії, підсилює думку, що наші запорожці й гетьмани не вернуться, що вони належать нашій минувшині. Одночасно ці повторення виражають і жаль поета за нашими предками, які були творцями й носіями нашої невмирущої слави.

Прекрасний приклад анафори зустрічаємо на початку балади Т. Шевченка »Утоплена«:

Хто, се хто се по сім боці
Чеше косу? хто се? ..
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси? .
Хто се, хто се?

Цими повторами Шевченко відображує часте й настірливе допитування вітру в осоки про дві загадкові постаті, з яких одна, по тім боці ставка, страшна, синя, розхристана і в мокрій сорочці, рве на собі коси, а друга, по цім боці ставка, сидить голісін'ка на піску й чеше довгі коси.

Наведений приклад цікавий не тільки словесними повторами, але і звуковими. Чуючи майже в кожному слові приголосний звук »с«, ми маємо враження, що до нас доноситься шелест чесаного і рваного волосся, що ми чуємо шепелявий голос вітру, який невтомно випитує в осоки про незвичайну дію, яка відбувається на березі ставка.

Цей коротенький уривок з балади Т. Шевченка »Утоплена« дав нам прекрасний зразок не тільки анафори,

але й алітерації, тобто повторення того самого приголосного звука в кількох словах.

Приклад епіфори (повторення тих самих слів на кінці рядків) знаходимо у вірші Т. Шевченка »Мені тринадцятий минало«:

Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!

Цією епіфорою (ягнята... ягнята, хати... хати) поет підкреслює найважніші слова, щоб на них зосередилась думка читача, щоб читач зрозумів, що ці повторювані слова — це предмети, які були причиною хвилюючих роздумувань поета.

До словесних повторів належить і кільце. Кільцем називаємо повторення тих самих слів на початку і в кінці віршової строфи, або повторення тих самих слів чи фраз на початку і в кінці цілого твору.

Приклад повторення тих самих слів на початку і в кінці строфі знаходимо, наприклад, у вірші О. Олеся »Казка ночі«:

Ти заснула, мила? встань!
Ніч навколо — срібне море!
Мила, вийди, виплинь в море . . .
Ти заснула, мила? встань!

Як бачимо, кільце творять слова »Ти заснула, мила? встань!«, бо вони і в першому і в останньому рядках строфі.

Повторення тих самих слів на початку і в кінці цілого твору бачимо у вірші Г. Чупринка »Рідний край«:

Розкішний степ . . . убогі села . . .
Це ти мій краю чарівний?
Мій рідний край такий веселий,
Мій рідний край такий сумний!

Тут кільце творять перша й остання строфи.

Зіткненням називаємо те саме слово чи словосполучення в кінці одного й на початку наступного рядка або речення.

Наприклад:

Зажурилась Україна —
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує . . .
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина . . .

Тут зіткненням є слово »гине«, з яких одно є кінцевим у передостаннім рядку поданого уривка, а друге є початковим у наступнім рядку.

Ще один приклад:

Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками бувало горить.
А ясновельможний на воронім коні
Блисне булавовою — море закипить . . .
Закипить, і розлилося
Степами, ярами . . .

(Т. Шевч.)

Рефреном називаємо повторення цілого рядка чи кількох рядків післяожної строфи або групи строф.

Наводжу приклад рефрена у виді двох рядків, які повторюються при кінціожної строфи:

Міцно і солодко, кров'ю упившись,
Сплять вороги уночі . . .
Тихо з повіток плуги витягайте,
Куйте в проваллях мечі.

СтогнуТЬ брати наші в тюрмах проклятих,
Грати залізні рвуучи . . .
Тихо з повіток плуги витягайте,
Куйте в проваллях мечі.

Мати без сина і жінка без мужа
Плачутъ, життя кленучи . . .
Тихо з повіток плуги витягайте,
Куйте в проваллях мечі.

(О. Олесь)

Рефрени подибуємо не тільки в поезії, але й у прозі. Особливо дуже часто з ними зустрічаемось у казках. Наприклад, у народній казці »Коза-дереза« рефреном є такі слова:

»...дід став на воротях у червоних чоботях та й питає:
— Кізонько моя мила, кіzonько моя люба! Чи ти пила,
чи ти їла?

— Ні, дідусю, я й не пила, я й не їла: тільки бігла
через місточок та вхопила кленовий листочек, тільки
бігла через гребельку та вхопила водиці крапельку, —
тільки пила, тільки й їла!«

У народній казці »Колобок« рефреном є пісня колобка:

— Я по засіку метений,
Я на яйцях спечений, —
Я від баби втік,
То й від тебе втечу!

На цьому закінчуємо мову про основні словесні повтори.

2. Паралелізм.

Наступною синтаксичною фігурою, з якою найчастіше зустрічаемось у наших народніх піснях, є *паралелізм*. Паралелізм — це повторення споріднених або подібних синтаксичних фраз. Він допомагає виражувати думку або настрій в образній формі.

Дуже багато паралелізмів знаходимо в поезіях Шевченка і в тих письменників, які пишуть поезії пісенного жанру. Зразок паралелізму знаходимо, наприклад, у »Гайдамаках« Т. Шевченка. Поет так малює Максима Залізняка:

Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.

Як бачимо, перші два рядки мають подібну будову до наступних двох рядків. Така подібність граматичної форми є паралелізмом. Паралелізм є споріднений з порівнянням. На цьому прикладі ми бачимо, як поет порівнює орла з Максимом Залізняком. Через асоціяцію ми уявляємо собі Залізняка, як волелюбного орла, який безстрашно ширяє по наших степах.

3. Антитета.

Протилежністю до паралелізму є антитета. В основі антитети лежить не уподоблення, а протиставлення. Антитета створюється теж на підставі асоціацій, тільки це асоціації не через подібність, а через протилежність. Антитета послуговується дуже часто антонімами (парами слів з протилежним значенням).

Яскраві приклади антитет дають наші приповідки. Наприклад:

Розумний молиться, а дурень плаче.

Чоловік крутить, а Бог розкручує.

Через святих — до Бога, через людей — до цісаря.

Звання козаче, а життя собаче.

Москаль з брехнею світ пройде, та назад не повернеться.

До складу цих приповідок входять і антоніми: розумний — дурень, чоловік — Бог, святі — люди, Бог — цісар, козаче — собаче, пройде — не повернеться.

Антитети, як засіб образного мислення, зустрічаемо і в письменників. Наприклад, у »Слові о полку Ігоревім« читаємо:

То не буря в степ широкий
Соколів примчала,
То на Дон великий тягне
Чорних галок хмара.

У Л. Українки »Мене любов ненависти навчила«.

У Т. Шевченка: »Ти смієшся, а я плачу, великий мій дружес.«

Словесні повтори, паралелізм і антитеза належать до простіших видів синтаксичних фігур. До складніших поетичних засобів належать інверсія й еліпса.

4. Інверсія.

Інверсія — це переміщення членів речення. Ця синтаксична фігура дуже поширена в усній мові, у прозових творах, але найбільш вона характерна й необхідна в поезіях. Вона замітна своїм відхиленням від нормального граматичного розташування слів у реченні. Ця ненормальності сприймається читачем як щось більш поетичне, сильніше, більш захоплююче і хвилююче. Вона привертає увагу читача і викликає в нього особливі враження. Для прикладу візмемо широковідому пісню »Журба«, якої автором є Л. Глібов:

Стойть гора високая,
Попід горою гай.

Якщо це речення перебудуємо відповідно до граматичних правил, то воно повинно так виглядати: »Високая гора стойть, гай попід горою«. Відразу переконуємось, що речення втратило пісенний ритм, легкість і всю поетичність. Тому інверсія необхідна, якщо поет хоче, щоб його поезія збуджувала в читача найтонші відтінки почуття й думки. Інверсія надає змістові поезії чіткості, а реченням — виразности.

5. Еліпса.

У поетичній мові можливі не тільки переміщення слів, а й свідомі пропуски деяких членів речення. Тоді ми маємо діло з іншою синтаксичною фігурою — еліпсою. Пропущене слово читачеві легко встановити на основі змісту. Найчастіше пропускається діеслова-присудки або другорядні члени речення. Наприклад, у »Гайдама-

ках» Шевченка: »а так шляхта — купою на купі«. Читач догадується, що тут відсутнє слово »лежить«. Або:

Я бачила — кати ляхи
Трусилися, мліли.

В цьому реченні пропущено сполучник »як«.

Однак у великих майстрів слова, які набули високої вправи в побудові еліпс, зустрічаємо й речення з пропущеними підметами. У »Перебенді« Т. Шевченка читаемо:

А думка край світа на хмарі гуля,
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є.

У третьому рядку пропущений іменник »крилами«, однак з попередніх рядків ми відчуваємо його незриму присутність, а тому кінець рядка сприймаємо наче там було б написано »широкими крилами б'є«.

6. Перифраза.

Врешті згадаємо ще про перифразу. *Перефразою* називаємо заміну якогось слова або словосполучення іншими словами, переважно цілими зворотами, або фразеологічними одиницями. Нерідко перифразу називають розгорненою метонімією, а тому залічують її до троп. Однаке тому, що перифраза змінює пряму назву предмета чи дії описовими зворотами, стаючи засобом синтаксичної синоніміки, її краще віднести до стилістичних фігур.

Перефраза образно й наочно показує дію чи явище, описує предмети, характеризує особи й дає їм естетичну оцінку. Перифраза залежно від змісту й ідейної настанови письменника може мати різні забарвлення: поважні, урочисті, глузливі, іронічні та інші.

Наприклад, Є. Маланюк надає своїй фразеологічній одиниці величньо-урочистогозвучання, коли у своїй поезії »Собор« замість прямої назви »св. Юр« вживає перифрази »Панцероносний брат Софії«:

Дарма. Над тишею склепінь,
Де вічність Божа тайно спіє,
Росте нестримно в височінь
Панцероносний брат Софії.

Піднесено-урочистими емоціями забарвлена поезія
Б. І. Антонича »Назустріч«:

Запрігши сонце до теліги,
назустріч виїду весні.
Окриленим, хрещатим сніgom
співають в квітні юні дні.

В перших двох рядках поет так образно й наочно малює свою весняну радість, так майстерно зображує свої емоції, що іх неможливо передати прямою мовою. У наступних двох рядках поет пряму назву »цвіт« заступив пери-фразою »окрилений, хрещатий сніг«.

Перефразу поважного забарвлення знаходимо, наприклад, у поезії О. Бабія »Під Крутами«:

Знову з півночі градові тучі
Впадуть на наші ниви народні,
Сумує Київ, руїни ждучи:
— Спасутъ хіба нас чуда Господні!

У цьому уривку пряму назву »кулі« заступає перифраза »градові тучі«.

І. Котляревський у своїй »Енеїді« надає перифразі жартівливого забарвлення, коли говорить, що Еней »п'ятами з Трої накивав«. Це фразеологічне сполучення Котляревський вжив замість діеслова »втік«.

Тонке знання поетичних засобів, якими користуються письменники у своїх літературних творах, у деяких випадках необхідне вчителеві. Воно дозволяє збагнути ставлення автора до осіб, до явищ, до подій, а це у свою чергу допомамає вчителеві глибше розкрити ідейний зміст твору. Чим глибше вчитель ознайомлений з теоретичними поняттями, тим більша користь для нього і його учнів. Лекція такого вчителя більш різноманітна й цікава, а учні такого вчителя розгортають ширше обрій свого знання й поглядів.

АНАЛІЗА КОМПОЗИЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

Познайомившись з основними родами й жанрами літературних творів та з мистецькими засобами — тропами й фігурами, коротко зупинимось на аналізі композиції літературних творів.

Щоб учні могли глибше засвоїти літературний твір, чіткіше уявити собі картини зображені письменником, опанувати зміст та вилущити ідею твору, а цим самим пройнятись любов'ю до українського слова і до мистецьких творів, учителеві рекомендується аналізувати з учнями літературний твір.

Які поняття входять до аналізи літературного твору?

1. Сюжет.
2. Композиція.
3. Портрети (характеристика головних осіб).
4. Пейзаж (описи природи).
5. Описи побуту і звичаїв.
6. Мистецькі засоби й мова.

Звичайно, ідейно-тематичні і жанрові особливості кожного твору зумовляють і форми та методи його аналізи. Аналіза великого розміром твору, скажемо, романа Панаса Мирного »Хіба ревуть воли, як ясла повні?«, проводиться за допомогою іншої методи, ніж аналіза коротеньких новель чи оповідань.

Знову ж ліричні твори (коротенькі вірші) мають свої особливості, на які треба зважати при їх аналізі. А особливістю ліричних творів є:

- а) відсутність сюжету,
- б) максимальне змислове навантаженняожної фрази,

- в) концентрація мистецьких засобів,
- г) присутність ліричного героя.

В ліричному творі ми не можемо досліджувати розвиток подій та вчинки головних осіб, не можемо характеризувати їх, а досліджуємо думки, настрої та переживання ліричного героя.

Аналіза ліричного твору здебільшого проводиться протягом одної лекції, бо він майже завжди невеликого розміру, з простою композицією. Проте це не значить, що аналіза ліричної поезії — зовсім легка справа. Легкою вона стає для вчителя лише тоді, коли він сам глибоко переживе цю поезію, відчує її емоційне звучання, патос, силу її естетичного впливу, і це все в доступній формі зуміє передати учням. Це ж великою мірою залежить від учителя, як учні зrozуміють зміст поезії, як глибоко відчувають поетичну красу, як переживуть настрій поета.

Лекція учителя увінчується тоді успіхом, коли він при опрацьовуванні, наприклад, вірша Т. Шевченка »Мені однаково«, зуміє у вступній бесіді дати учням загальну характеристику казематського циклу поезій, коли він пояснить ідею цієї поезії, щоб цим способом насторожити увагу учнів до гострішого сприймання ідейного змісту твору, коли вміло пояснить учням, що Шевченко в цій поезії висловлює свою відданість Україні, свою гарячу любов до українського народу, коли підкреслити, що Шевченко добро своєї батьківщини ставить вище особистих інтересів, вище власної долі.

Корисніше було б, коли б учитель після вступної бесіди виголосив вірш напам'ять. Виголошуючи, учитель повинен додержуватись відповідного темпу, пам'ятати про інтонації та павзи.

При аналізі треба пояснити жанр, мистецькі засоби і віршовий розмір поезії.

»Мені однаково« — лірична поезія. При цьому було б логічним пояснити, до якого виду лірики цей вірш належить.

жить (до патріотичної, пейзажної, інтимної чи філософічної). Скажемо, що в цьому вірші поєднуються мотиви патріотичні з інтимними. Нагадаємо, що форма ліричного твору є найзручнішою для передачі власних почувань, переживань, настроїв. Додамо, що задум цього вірша зродився в душі поета, коли він сидів у темнім казематі Петропавловської фортеці, чекаючи вироку московських сатрапів.

Запримітимо, що мова Шевченка в цьому вірші проста і зрозуміла, дуже скуча на епітети й метафори та не має порівнянь.

Переходимо до мистецьких засобів. Запитуємо:

- Як називає Шевченко Україну? (Славною).
- Що виявляє цим словом Шевченко? (Свою любов до України).
- Якими словами називає ворогів України? (Злії, лукаві).

Пояснююмо, що такі слова (славна, лукаві, злії) є епітетами. Їх поет уживає на те, щоб у першому випадку виявити свою любов до України, а в другому — свою ненависть до ворогів.

Кілька разів у вірші повторено вираз »однаково мені«. У першій частині вірша, коли йдеться про особисту долю поета, він має стверджувальне значення. У другій частині, коли йде мова про долю України, він набуває цілком протилежного, заперечного значення (»не однаково мені«). Засобом такого протиставлення поет підсилює основну думку поезії, а віршеві надає пристрасного, емоційногозвучання. Пояснююмо, що композиційно вірш складається з двох частин і побудований на протиставленні тяжкої долі поета його тривозі за долю України.

Дальше учні визначають розмір вірша. (Чотиростоповий ямб).

Після аналізи діти знову читають вірш, щоб таким чином створити цілісне враження про нього.

Отож аналізу вірша »Мені однаково« ми провели з такою послідовністю:

1. Жанр поезії.
2. Поетичні засоби.
3. Роля засобів.
4. Розмір вірша.

Звичайно, кожний вірш має свої особливості, тому при аналізі вимагає іншого підходу. Для прикладу проаналізуємо поезію І. Франка »Каменярі«.

Цій поезії, яка наснажена ідейно та багата на поетичні засоби, було б доцільно присвятити дві лекції. Перша лекція складатиметься з таких елементів:

1. Вступна бесіда.
2. Зразкове читання поезії вчителем.
3. Розкриття алгоритмічних образів.

У вступній бесіді, яка має підготовити учнів до кращого зрозуміння цього вірша, повторюється життєпис поета та підкреслюється події, зв'язані з написанням поезії »Каменярі«. Тому вчитель заздалегідь мусить перечитати деяку літературу, щоб познайомитись з подіями та причинами, які спонукали поета цей вірш написати.

Дальше вчитель запитує, що таке алгорія. Це питання необхідне, бо поезія »Каменярі« насычена алгоритмічними образами. Якщо учні вже проробляли байки, наприклад Л. Глібова, ім не важко буде дати визначення цього мистецького засобу.

В ході бесіди не зашкодило б пояснити деякі слова, які на думку вчителя будуть незрозумілими для учнів, наприклад: ланець (ланцюг), штука (уламок), гостинець (шлях) та інші.

Після вступної бесіди вчитель переходить до виразного читання твору. Тому, що поезія »Каменярі«, написана шестистопним ямбом (олександрійським віршом) та п'ятирядковою строфою, становитиме значну трудність для учнів, читання вчителем повинно бути зразковим, добре заздалегідь підготовленим.

Після читання вчитель підходить до розкриття алего-ричних образів. При помочі навідних питань учні прий-дуть до висновку, що »кам'яна скала« є алегорією нашо-го національного й соціального поневолення, »каменярі« — це борці за волю, дорога (яку будували каменярі) — це шлях до кращого майбутнього.

Пропонуємо учням знайти рядки, які є самохаракте-ристикою каменярів:

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали;
На шляху поступу ми лиш каменярі.

Підкреслюємо, що каменярі — це »раби волі«, це »не-вільники«, які добровільно взяли на себе пута обов'язку супроти своєї батьківщини, це українські патріоти.

Звертаємо увагу на мету праці-боротьби цих каменя-рів-борців:

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'емо скалу, роздробимо граніт;
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Приайде нове життя, добро нове у світ.

Робимо висновок, що герої цього вірша мають високу мету і непохитну віру у свої власні сили. Їхня мета: кра-ще майбутнє їхнього народу. Шлях до цієї мети промо-щують *власними руками*, *власною кров'ю* і *власними кістками*. Підкреслюємо, що така віра у власні сили є запорукою їхньої перемоги.

Пробуємо накреслити загальну характеристику каме-ніярів, яка одночасно є і пляном цілої поезії:

1. Зовнішній вигляд каменярів.
2. Ідейна згуртованість.
3. Мужність і героїзм.
4. Скромність.

5. Віра у власні сили.
6. Жертвенність.
7. Віра у краще майбутнє.

Якщо до кінця лекції залишилось трохи часу, можна розглянути головніші поетичні засоби, як-от: епітети, порівняння та метафори, обговорюючи, чому, з якою метою поет вживає такого чи іншого поетичного засобу.

Вкінці вчитель дає завдання додому: вивчити вірш напам'ять та підготовитись до характеристики каменярів на основі попередньо накресленого ними пляну. Характеристика може бути письмова або усна.

Наступну лекцію вчитель буде за таким пляном:

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Характеристика каменярів.
3. Поетичні засоби.
4. Визначення теми та ідеї твору.

При характеристиці підкреслюємо, що каменярів єднало в одну незламну громаду тяжке національне й соціальне становище, гаряча любов до своєго народу та ненависть до поневолення. Щоб підкреслити, що ці прикмети були притаманні для всіх каменярів, І. Франко вживає анафори:

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любови жар,
І руки в кожного ланци, мов гадъ, обвили,
І плечі кожного додолу ся скилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

Звертаємо увагу учнів на метафори: »чоло життя і жаль порили«, »горить любови жар«. Вказуємо, що першою метафорою поет яскраво зображене тяжке фізичне й моральне становище каменярів, а другою — виражає палку любов цих каменярів до своєго поневоленого народу, для добра якого вони трудяться.

Однак каменярі — не тільки невольники. Вони »раби

волі«, тобто віддані й жертвенні борці за волю і на цей важкий шлях боротьби ступили добровільно, з любови до свого народу, з почуття обов'язку супроти нього.

Мужність і героїзм каменярів малюють такі порівняння: »мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти громіли раз у раз« та слова: »хоч не одного там калічили ті скали, ми далі йшли, ніщо не спинювало нас«.

А все таки каменярі — борці скромні і безпретенсійні. Цю їхню скромність характеризують такі слова:

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богатирі.

Або:

І кожний з нас те зізнав, що слави нам не буде,
Ні пам'яти в людей за сей кривавий труд.

Каменярі вірять у свої сили й у світле майбутнє. Цю їхню віру поет передає дієслівними синонімами (»розіб'ємо скalu, роздробимо граніт«) та повторенням тих самих епітетів (»... кров'ю власною і власними кістками твердий змуруємо гостинець, і за нами прийде нове життя, добро нове у світ«).

Каменярі-жертвенні. В ім'я своєї мети вони покинули матерей, жінок, дітей.

Корисно підкresлити, що боротьба каменярів триває, що й сьогодні вони лулюють скалу гніту й неволі, що й сьогодні українські героїчні борці своїми трупами й кістками промошують нащадкам шлях до кращого майбутнього.

Врешті вчитель зупиняється на визначенні теми та ідеї вірша. Для цього вчитель ставить запитання: Що поет змальовує в поезії »Каменярі«? До чого поет закликає у цьому вірші?

Підсумовуючи відповіді, вчитель робить висновок: Тема поезії — бій українських волелюбних борців проти поневолення. Ідея твору — заклик поета до боротьби проти поневолення та впевненість, що тільки працею,

потом та »кров'ю власною і власними кістками« ми промстимо шлях до нашої волі.

Доцільно пояснити учням, що цей вірш дав І. Франкові нове ім'я — Каменяр, під яким наш народ розуміє титанічну постать поета-борця, якого життевим кличем були його ж таки слова з іншого вірша — »Лиш боротись — значить живіти«.

Коли вчитель глибоко розкриє ідейне й мистецьке багатство вірша »Каменярі«, учні проймуться почуттям високого обов'язку перед своїм народом, бажанням і собі ступити на шлях борців-каменярів.

* * *

Аналіза великих розмірів епічних і драматичних творів має свої особливості. Поперше, аналізі таких творів учитель може присвятити більше лекцій. Подруге, епічні і драматичні твори мають сюжет, а аналіза сюжету полегшує засвоїти зміст. Потретє, при вивченні цих творів ми розглядаємо елементи, про які ми вже згадали раніше: сюжет, композиція, характеристика осіб, описи природи, описи побуту і звичаїв, мистецькі засоби й мова.

Звичайно, не до всіх літературних творів підходиться з тою самою настанововою. У кожному окремому випадку, тобто при вивченні кожного літературного твору, учитель мусить чітко окреслити, на яких саме елементах йому слід спинитися більше, а на яких менше. Адже учитель обмежений часом та й немає потреби й доцільноти кожний твір аналізувати з усією глибиною щодо його композиції і мистецьких форм. В кожному творі треба розглянути і підкреслити те, що найбільш характеристичне даному творові.

Ми вже, наприклад, говорили, які елементи є характеристичні думам, а які казкам. Інші елементи треба буде розглянути, скажімо, в поемі »Слово о полку Ігоревім«, інші в повісті І. Франка »Захар Беркут«, а інші в »Горпині« Марка Вовчка.

Для прикладу спинимось на аналізі поеми »Слово о полку Ігоревім«, яку на сучасній мові переказала для молоді Н. Забіла.

В першу чергу доцільно учням пояснити, що »Слово о полку« — це лицарська поема, а поема такого жанру зображує лицарські постаті й героїчні події. Написана вона при кінці 12. століття староукраїнською мовою, якою за княжих часів писали всі книги в Україні. Автор поеми невідомий. Сучасною українською мовою »Слово« переспівували: М. Максимович, Т. Шевченко, П. Мирний, В. Щурат, Б. Лепкий, С. Гординський та інші. Для молоді »Слово« переказала віршем Н. Забіла.

У вступній бесіді було б корисно перевірити та поглибити історичні знання учнів цього періоду, а в ході бесіди пояснити найбільш незрозумілі слова, щоб при читанні учні краще зrozуміли сюжет.

Після бесіди вчитель майстерно читає поему.

Тепер приступаємо до розгляду сюжету. Як знаємо, в основі сюжету лежить боротьба наших предків з половцями. Сюжет розгортається в тій послідовності, в якій відбувалися історичні події: задум походу, перша і друга битви з половцями, полон Ігоря, втеча з полону, прибуття його до Києва, величання князів і дружини.

Поема починається *вступом*. Роля вступу (роздум автора про те, як краще почати повість) полягає в тому, щоб показати читачеві, яку велику відповідальність бере на себе автор, описуючи одну з важливих історичних подій — похід Ігоря проти половців. Промова Ігоря перед виступом допомагає нам скопити основні риси князя: хоробрість, презирство до ворога, патріотизм.

Перша битва передає динамічність бою, показує військову вправність дружинників. Поразка їх у другому бою подана як наслідок легковажності організатора походу — Ігоря. А наслідки поразки були великі: всі чотири князі попали в полон, більша частина дружини була пereбита.

Нарешті, »золоте слово« Святослава дає оцінку похо-

дові князя Ігоря та містить у собі головну ідею поеми: заклик до оборони рідної землі перед ворогами і до одності, без якої ця оборона неможлива.

Розглянувши сюжет та композицію »Слова«, переходимо до характеристики. При характеристиці з'ясовуємо, що автор »Слова« не однаково ставиться до всіх персонажів. Для нього взірцем правдивого патріота рідної землі є київський князь Святослав. Найвищим законом цього князя є добро його батьківщини.

Інакше автор »Слова« ставиться до Ігоря та Всеволода. Оцінюючи їхню мужність, хоробрість, патріотизм і міцний зв'язок з дружиною, він усе ж картає їх за міжусобиці, які були наслідком їхньої нерозсудливості, честилюбства та політичної короткозорості. Так само автор оцінює і князів минулих часів. Він зі симпатією ставиться до князя Володимира Мономаха, патріота і борця за соборність українських земель, який у цій єдності бачив запоруку перемоги над кочовиками. З великою гіркотою автор говорить про Олега Гореславича, який своїми крамолами завдав батьківщині багато лиха. Учні без труднощів пояснять причини оспівування Ярославни. Це ж вона турбувалася не тільки про долю свого чоловіка, але й усіх дружинників, які гинули в обороні рідної землі.

Корисно спинитись на описах природи. Немає потреби розглядати всі пейзажі, але слід придивитися до деяких, які в поемі відіграють важливу роль. Наприклад: малюючи зловісні прикмети природи перед походом дружини, автор підкреслює короткозорість, нерозсудливість Ігоря, який не зважав на несприятливі обставини і виступив у похід. Природа в поемі ніби хоче спинити необачного князя, застерегти перед небезпекою.

В описі ранку після першої битви ми відчуваємо, як насувається нещастя, страшна невдача.

Під час втечі Ігоря з полону природа сповнена життям і радістю.

Корисно звернути увагу учнів на старовинні вірування наших предків. Для них Стрибог був богом вітрів, Хорс

— богом сонця, Див — лиховісним віщуном, Карна і Жля
— уосібленням плачу і жалю, Кривда (Обида) — уосіблення діви з лебединими крилами.

Врешті зупиняємося на мистецьких засобах.

Підкреслюємо, що »Слово о полку« має дуже велику мистецьку вартість. Воно є справжньою перлиною української літератури. Жадний слов'янський народ не має такого гарного старовинного твору з княжої доби.

У »Слові« багато високомистецьких картин природи та описів битв. Ці чудові картини й описи автор має при помочі поетичних засобів.

Дуже часто зустрічаемо порівняння. Наприклад: »уночі вози їх закричали, наче зграї зляканіх птахів«, »а біда вже в'ється, наче птах«, »мов зозуля сива полечу«. Багато порівнянь у орудному відмінку: »Князь метнувся горностаєм білим... і полинув гоголем на хвилі«.

»Слово о полку« багате на епітети: ясне сонце, синя ріка, великий Дон, золоте стремено, сива зозуля, і багато інших.

Багато в »Слові« й метафор. Наприклад: »Чорні хмарі грізно йдуть від моря«, »Тут поля кістками засівали«, »тут хоробрі руські соколи досхочу сватів понапували«.

Наведені приклади аналізи не є єдиними й вичерпуючими. Ми намагались подати тільки коротенький начерк, тільки натяки, як аналізувати та на які основніші елементи звертати учнівську увагу.

Тепер зупинимось на аналізі оповідання М. Вовчка «Горпина». Тут учителеві треба звернути увагу учнів на інші елементи.

Творові такої величини учитель присвячує звичайно дві години.

Першу лекцію учитель починає короткою історичною екскурсією в минуле. Цю роботу провадиться у формі бесіди, пов'язуючи її з уже проробленим матеріалом, який деякою мірою має цю чи іншу спільність з опрацьованим твором, напр. з віршем Шевченка »Як би ви знали, паничі« чи »У нашім раї на землі«. Після під-

готовчої бесіди, в якій можна вияснити деякі головніші незрозумілі слова, учитель читає оповідання сам. Щоб оповідання зробило на учнів сильне враження, не рекомендується розсівати увагу учнів зайвими поясненнями.

Незрозумілі слова пояснююмо після читання.

В далішому вчитель перевіряє, як учні зрозуміли сюжет твору. Отже, ставить питання, а учні відповідають. Питання слід будувати так, щоб вони охоплювали всі важливіші моменти оповідання і мали послідовність сюжету.

Час, що залишився після бесіди, присвячуємо читанню окремих уривків твору. Тут учні можуть зачитувати діялоги, або ті абзаци, в яких описується душевний стан персонажів. Наприклад, учні з відповідними інтонаціями можуть читати абзаци, які передають хвилювання матері, коли захворіла її дочка, або страждання й розпач матері після смерти дочки.

На домашнє завдання пропонуємо учням навчитися виразно читати оповідання і виліпити в зошиті ті речення, які характеризують зовнішність Горпини.

На другій лекції пробуємо поділити сповідання на розділи. Наприклад:

1. Горпина одружена.
2. Панська сваволя.
3. Хвороба дитини.
4. Смерть дитини й божевілля матері.

Тепер до кожного розділу учні придумують плян. Плян першого розділу може бути наступний:

- a) Якою була Горпина?
- b) В Горпини народилася дочка.

Плян другого розділу:

- a) Злиденне життя кріпаків.
- b) В Горпини захворіла дитина.
- c) Як поставилися пан і десятник до горя жінки?

Плян третього розділу:

- а) Тяжкий стан хворої дівчинки.
- б) Як баби радили лікувати дитину?

Плян четвертого розділу:

- а) Яке нещастя спіткало Горпину?
- б) Похорон дитини.
- в) Божевілля Горпини.

Після цього вчитель може запропонувати учням знайти в оповіданні ті речення, які відповідали б першій точці пляну (Якою була Горпина?). Найбільш вдало добрани речення можна записати в зошити.

Далі переходимо до характеристики дійових осіб. Визначимо наперед, які головні особи в оповіданні. Пояснимо, що всі люди, зображені в будь-якому творі, називаються дійовими особами, або персонажами, твору. Проте не всі персонажі твору змальовуються письменником з однаковою повнотою. Майже в кожному творі є здебільшого одна дійова особа. (В повісті або романі може бути кілька). Вона стоїть у центрі уваги письменника, він про неї розповідає найбільше, змальовуючи її вчинки, розкриваючи її характер. Таку головну дійову особу називамо героем твору.

Тепер ми приходимо до висновку, що героем нашого оповідання є Горпина.

Характеристику Горпини можна почати від такого питання: Якою ви бачите Горпину на початку твору? Прочитайте речення, в яких змальовано портрет геройні. (Діти знаходять, зачитують).

Якими мистецькими засобами змальовує письменниця зовнішність геройні? Горпина »білоніца, гарна, весела, прудка«. Це епітети.

Горпина »як зайчик«, »колопочеться, як рання пташка«. Це порівняння.

Потім знаходять уривки, які характеризують Горпину, коли захворіла її дитина. Врешті читають уривок,

де розповідається, як виглядала Горпина після хвороби, коли збожеволіла.

Після цього учні характеризують пана та його помічника — десятника.

Доцільно звернути увагу учнів на тодішній побут, на засоби »лікування« (настояні на молоці макові головки, які давали дітям на спання), на багатство народних приказок, які так часто зустрічаємо у творах М. Вовчка, на її чисто народну мову.

Кінець-кінцем підводимо учнів до ідеї оповідання. В наслідок характеристики дійових осіб, учні прийдуть до висновку, що причиною мук, горя, страждання та трагічних подій в цьому оповіданні було кріпацтво. Тяжка доля кріпачки Горпини це основна думка-ідея цього оповідання.

Не зашкодить підкреслити, що оповідання »Горпина« є гостро актуальне й сьогодні. Кріпацтво з його панами й десятниками не перевелося, бо й тепер, хоч під іншою назвою, воно є причиною злиденного життя, горя й мук нашого селянства.

* * *

Закінчуєчи наші міркування над аналізою літературних творів, приходимо до висновку, що перед аналізою кожного літературного твору учителеві слід визначити, які елементи в даному творі грають найважнішу роль. Визначивши, що в даному творі найважнішим елементом є, наприклад, описи природи, учитель при аналізі твору на ці описи найбільше звертатиме увагу учнів.

При аналізі драматичних творів крім таких елементів, як сюжет, композиція, характеристика осіб та побут, учителеві слід пам'ятати про аналізу мови дійових осіб. Бо в драматичних творах мова дійових осіб є дуже часто одним з головних засобів типізації людських характерів.

ПРАЦЯ НАД СЛОВНИКОМ

Ми, здається, не перебільшимо, коли скажемо, що лексика пересічної української емігрантської людини є дуже обмежена. Цей надто мізерний словниковий запас стоїть під постійними ударами чужого мовного моря, яке з кожним днем і з кожним роком більше й рішучіше щербить наші мовні позиції а щілини заповнює мулом чужомовних висловів. Ми, мабуть, і самі не помічаємо, як у нашу розговірну мову вкрадаються чужі слова, які ми іноді свідомо вживаємо, щоб наші діти краще зрозуміли нас. Ця «свідомість» переходить незамітно у привичку, щоб врешті закріпитись і набрати права громадянства в нашому активному словнику.

Мені, наприклад, не доводилось чути, щоб наші діти вживали слова *морожене* замість *ice-cream*, *льодяник* замість *lollipop*, *жуval'na гума* замість *chewing-gum*. Зрозуміло, в цьому випадку вина падає в першу чергу на батьків. Однак і батьки, мабуть, подекуди не винуваті, бо й вони не знають, як ці назви заступити своїми, рідними. На еміграції опинилось найбільше селянського елементу, а в наших селах не було ні мороженого, ні льодяників, ні жувальної гуми.

На словник українських дітей повинні звернути пильну увагу наші вчителі. Однак словник нашого пересічного вчителя не відкотився далеко від словника пересічного батька. Отже, дуже часто й учитель послуговується термінологією батьків і учнів, тобто чужими словами, не намагаючись застутити їх українськими.

Ясно, подекуди важко підшукати українського відповідника. Дуже часто треба звертатись до англійсько-українського словника. І ось тут ми натрапляємо на порожнечу... Найчастіше наші батьки й учителі цього словника не мають. Цю порожнечу немилосердно вико-

ристовує море чужої мови, яке невтомно втискається в неї, творить нові тріщини й таким чином наносить шкоди мові поодиноких родин, а в далішому — мові всієї нашої еміграційної спільноти.

Щоб на чужині зберегти нашу рідну мову, щоб передати її у всій своїй красі, чистоті й багатстві нашим дітям, а цим самим врятувати наших дітей перед денаціоналізациєю, нам потрібно твердих моральних настанов: плекати рідну мову, збагачувати наш словник і передавати його нашим дітям.

У цій боротьбі за мову нашу та наших дітей ми повинні озброїтись усіма доступними середниками. Таким одним основним середником є словник. Вони повинні бути в кожній родині, в кожного батька й матері, в кожного вчителя й виховника. Зрозуміло, вони повинні бути не на те, щоб на полицях припадати пилом, а на те, щоб з них ми вчилися, черпали потрібні нам слова і звороти, вживали їх у щоденній мові й таким чином цементували всі щіlinи, крізь які щоденно намагаються протискатись чужі слова. Родина на чужині без українських книжок, без українських газет, а головно без словників — це людина, яка не тільки без зброї, але й без рук, виступила на бій проти смертельного ворога.

Ці вступні завваги підкреслюють, що наші вчителі без українських книг, газет та без необхідних словників — це не вчителі, це не борці за душу дитини, а моральні каліки, які навмання розмахують руками, мовляв, вони щось роблять, працюють, борються . . .

Ми мусимо зрозуміти, що наша еміграція, а отже й боротьба за вдержання рідної мови не розраховані на роки, а на десятиліття і століття. Пам'ятаймо, що імпровізація може мати деякий тимчасовий ефект на батьків і на самих учителів, однак для дітей вона буде погубною.

На Україні під сучасний мент ведеться посиленій бій за вдержання та підвищення якості української літературної мови. Зрештою, цей бій ведеться не від сьогодні. Ми й самі з-поза емігрантського плота дуже часто погро-

жуємо кулаками »старшому братові« за його русифікаційну політику в Україні. Проти цієї русифікації демонструємо, виголошуємо промови та пишемо в пресі статті. Здавалося б, що доля нашої рідної мови нам не байдужа, що долею цієї мови ми турбуємось, бо її шануємо й любимо.

На жаль, фактів, які цю любов підтверджували б, треба зі свічкою шукати. Ми у вільному світі, де маємо всі можливості вивчати, плекати і збагачувати рідну мову, робимо навпаки: калічимо її, засмічуємо, знущаємося над нею. Правда, цього злочину ми не робимо свідомо. Цей злочин — це наслідок нашого байдужого ставлення до рідної мови.

Хотілося б, щоб ми рідну мову любили не на словах, а на ділі. Хотілося б, щоб ця любов була сердешна, палка й полум'яна. Якщо в наших серцях горітиме до рідної мови така любов, тоді цією мовою ми цікавитимемось, вивчатимемо її, дбатимемо про її чистоту, а в висліді — збагачуватимемо свою лексику та передаватимемо її своєму оточенню, а в першу чергу своїм учням.

Хто любить рідну мову, хто дбає про її чистоту і красу, хто змагає до збагачення своєї лексики, той переконається, що словники — чи не найцікавіша лектура. Словники — це скриня наповнена дорогоцінними перлами, діямантами й сімоцвітами. Людина, перегортаючи ці самоцвіти, переноситься в казковий світ, мов дитина на березі річки чи моря серед різноманітних та різноманітних своєю формою й величиною камінців.

Любов учителя до рідної мови дуже часто переноситься й на учнів. Звісно, вона переноситься без будь-яких заяв зі сторони вчителя. Заяви, які б вони патріотичні не були, любити рідну мову учнів не спонукають. Ця любов передається учням підсвідомо. Учні підсвідомо відчувають, що учитель рідну мову любить, що він нею цікавиться, глибоко вивчає, розуміє її тонкощі й відтінки, що він — авторитетний знавець тої мови. Мову вчителя учні стараються наслідувати та дуже часто звертаються до нього за вказівками та порадами.

українською лексикою, якщо не можуть дати дитині задовільної відповіді, а не маючи в хаті жадних словників, це питання дитини перекреслять простим і категоричним »не знаю«, ця цікавість дитини притуплюється, дитина з подібними питаннями перестає до батьків звертатися, а авторитет рідної мови в опінії дитини приижується.

Тож завдання учителя — не тільки працювати над розвитком власної лексики, але й закликати до цієї праці батьків, рекомендуючи та допомагаючи їм придбати необхідні словники.

* * *

Мабуть не треба наголошувати факт, що батьки, а тим більше вчителі, яких лексика і фразеологія дуже бідні, ставлять рідну мову в позицію відсталості, незрілости й меншевартости. Наші учні, які щоденно навчаються в англійських школах, користуються відносно багатою англійською лексикою. Дуже часто вони звертаються до батьків з проханням: як дане англійське слово звучить по-українському. Якщо батьки не цікавляться

Коли говорити про працю вчителя з учнями, то про розвиток словника вчитель повинен пам'ятати не тільки на лекції української мови, але й на лекціях історії й географії, а навіть під час розмови з учнями на перервах, у автобусі, на прогулках та в різних позашкільних самодіяльних гуртках.

Працюючи над розвитком мови учнів, а особливо над лексикою, вчитель повинен намагатись:

1. збагатити активний словник учнів, тобто збільшити кількість слів у щоденному вжитку учнів, щоб вони, розуміючи значення цих слів, користувалися ними для висловлення своїх думок;

2. уточнити значення слів, щоб учні правильно розуміли зміст окремих слів;

3. навчити учнів розуміти багатозначність деяких слів, тобто навчити учнів розпізнавати той відтінок значення, який надає автор даному словові у відповідному контексті;

4. розвивати в учнів відчуття слова, тобто плекати в них навички добирати для висловлення своїх думок такі слова, які найточніше й найбільш образово передають ці думки.

*

Активізація пасивного словника

Працюючи над лексикою учнів, учитель повинен пам'ятати, що пасивний словник учнів значно більший від активного. Пасивний словник учнів — це ті слова, які учні в більшій чи меншій мірі розуміють, але рідко або й ніколи не послуговуються ними. Цей пасивний словник учнів учитель повинен активізувати. При цій активізації учитель має нагоду переконатись, чи учні правильно розуміють ці пасивні слова. Якщо виявиться хибне розуміння деякого пасивного слова, учитель розтлумачує.

Учитель може активізувати пасивний словник учнів при кожній нагоді. Наприклад: у бесіді після прогулянки до зоологічного парку, над річку, над море і т. д.; в бесіді, яка попереджує оповідання про поле, про ліс, про свійські тварини і т. д.; при описі якоїсь картини тощо.

Пасивний словник активізується при помочі навідних питань учителя. Ці питання учитель буде послідовно й заздалегідь продумано, щоб учень, відповідаючи на них, був змушений вжити те слово, яке учитель задумав »активізувати«.

Наприклад, після вакацій учителеві хочеться, щоб учні »вигребли« зі своєго лексичного запасу слова про море. Будуючи відповідно запитання, учні будуть приневолені вживати такі слова, які вони знають, але в щоденній бесіді не вживають. Такими словами можуть

бути: пляжа, хвилі, скали, мушлі, піна, хвильоріз, пристань та багато інших.

Звісно, не у всіх учнів запас слів буде однаковий. Тому ці слова, разом з поясненнями вчителя, учні записують у зошити-словники.

»Вигребування« учнівського пасивного словника є дуже доброю підготовкою до письмової роботи на тему »Мої вакації над морем«.

Взагалі досвід показує, що робота, яка виявляє лексичний запас учня, є корисною справою. Твори за особистими спостереженнями, чи твори за картиною, якщо їх учні пишуть після словникової підготовки, незрівнянно багатші мовою від тих, які учні пишуть самоплавом.

»Вигребування« словникового пасивного запасу повинно відбуватися в невимушений розмові та в непомітній формі для учнів. Треба видобувати з пам'яті учнів багато більше слів, ніж їх потрібно до певного завдання, бо тоді учні матимуть більший вибір слів для висловлення своїх думок, а їхня робота не буде зі стандартними словами.

*

Збільшення активного словника

»Вигребування« словникового пасивного запасу — це намагання зробити його хоч тимчасово активним, щоб самі слова та їх значення не забувалися. Деяких слів учні не вживають не тому, що їх не знають чи не розуміють, а тому, що вони стоять поза межами їхньої щоденної потреби. Деякими не користуються тому, що не розуміють їхнього точного значення. Однаке в одному і другому випадку таке »вигребування« — це один з засобів збільшення активного словника. Власне збільшення активного словника — це одне з важливіших завдань учителя при праці над лексикою учнів.

Уже в початкових класах учитель мусить прищепити дітям навичку знаходити в тексті (особливо в тому, який

читають поза школою) незрозумілі слова. Ці слова діти виписують, а в класі вчитель пояснює. Пояснюючи незрозумілі слова, учитель поступово повинен прищеплювати дітям другу навичку: відшукувати близькі і протилежні за значенням слова. Третім завданням учителя є усвідомити дітям багатозначність слова та найпростішими прикладами привчати їх вживати слова в переносному значенні. Четвертим завданням учителя є розвивати побутову лексику.

На цьому місці, мабуть, буде корисно дати коротенькі пояснення до таких питань: Що таке близькі і протилежні за значенням слова? Що називаємо багатозначністю слова? Що розуміємо під терміном »слова в переносному значенні?«

Слова близькі і протилежні за своїм значенням інакше називаємо синонімами й антонімами. Синонімами називаємо слова близькі або тотожні своїм значенням. Наприклад: *сміливий, відважний, безстрашний, хоробрий, геройчний*.

Антонімами називаємо слова з протилежним значенням. Наприклад: день — ніч, здоров'я — хвороба, добрий — злий, високий — низький, радіти — журитися, говорити — мовчати, голосно — тихо, завжди — ніколи.

Багатозначністю, або полісемією, називаємо здатність слова вживатися одночасно в різних значеннях. Наприклад: »Слово Шевченка переживе віки й тисячоліття«. У цьому реченні слово »віки« вжито у значенні »століття«. »Вік прожить — не поле перейти«. Тут слово »вік« означає »життя людини«. »В музею ми бачили сокиру кам'яного віку«. В цьому реченні слово »вік« означає »епоху«. »Лис Микита« І. Франка захоплює всіх, незалежно від віку і професії. Тут слово »вік« означає »ступінь розвитку« *кожної* людини. »Тому сидіти доведеться, гляди — і цілий може вік«. В цьому реченні І. Котляревський »вік« означає »довгий час«.

Слова в переносному значенні можемо виявити лише в контексті, тобто в словному оточенні. Наприклад: »У

страві багато перцю«. Тут слово »перцю« має *пряме* значення. Але в реченні: »Він задав йому перцю« — це саме слово має *переносне* значення.

* * *

Працюючи над збільшенням активного словника учнів, учитель може добитись більших успіхів, якщо привчить дітей складати тематичні словники. Темою таких словників у початкових клясах можуть бути: хата, школа, ферма, фабрика, село, місто та цілий ряд тем з природи: річка, море, ліс, город, поле, свійські тварини, свійські птиці та ін.

У 5-ій класі темою таких словників можуть бути читані в клясі оповідання, байки й вірші а також картини. На основі відповідних прикладів з читанки можна познайомити учнів з термінами *синонім* і *антонім*. Ці терміни для наших учнів не будуть жадною новиною, бо в англійських школах у цей час вони дуже інтенсивно проробляють *similar*s i *opposites*.

У 6-ій класі розширюємо запас слів, які мають абстрактне значення; продовжуємо роботу з синонімами й антонімами; продовжуємо складати тематичні словники на тему Різдва, Великодня та інших свят і річниць.

У 7-ій класі знайомимо учнів з *омографами*, тобто зі словами, які однаково пишуться, але мають різний наголос. Наприклад: замок — замок, дорόга — дорогá, поділ — поділ, білка — білкá. Також знайомимо їх з *омоформами*, тобто зі словами, які збігаються своїм звучанням лише в частині форм. Наприклад: три — числівник і три — діеслово; діти — іменник і діти — діеслово. Ці терміни учні не мусять обов'язково вивчати напам'ять. Тут тільки прикладами та зіставленнями вчитель усвідомлює учням ці мовні явища. Таке усвідомлення спричиняється до кращого розуміння слів і одночасно збагачує їхню лексику. Звісно, і в цьому році вчитель постійно працює над поширенням запасу слів з конкретними та абстрактними значеннями.

У 8-ій класі праця учителя над словником учнів продовжується. Знайомимо учнів з багатозначністю слів (полісемією). Даємо поняття про інтернаціональні слова, тобто слова, які наявні в багатьох літературних мовах. Наприклад: міністер, університет, традиція, математика, історія, радіо, поезія, опера, спорт, бюджет.

У 9-ій класі складаємо тематичні словники з музики, театру, спорту. Знайомимо учнів з омонімами, тобто зі словами, які однакові за звучанням, але різні за значенням. Наприклад: У дівчини довга коса. Коса зачепила камінь. Або: Господар відмикає двері *ключем*. У небі линуть довгим *ключем* журавлі. У гущавині запахло гірським *ключем*. Також даємо учням поняття про пароніми, тобто про олова, які різні за своїм значенням, але схожі за формою. Наприклад: *проводити і приводити; соляний і солений; адресант і адресат; плюш і плющ.*

У 10-ій класі поширюємо запас слів з ділянок суспільної та політичної. Даємо відомості про життя слів (відміння, переозмислення, неологізми та архаїзми). Даємо поняття про ділову мову, газетну й наукову.

* * *

Перед накресленням цього коротенького пляну словникової роботи, ми вже згадали, що складання тематичних словників є корисним засобом для збагачення запасу активного словника учнів. Ці тематичні словники діти починають складати з моменту, коли навчились читати й писати.

Тематичний словник — це зошит, у який учні записують слова, які вони зможуть використати при опрацюванні якоїсь теми. Тематичний словник приневолює учня «активізувати» пасивні слова, тобто ті, які він знає, але не вживає, або вважає зайвими для висловлення своєї думки. Одночасно тематичний словник поступово збагачує мову учня новими словами, тобто такими, яких він ніколи не чув, або не розумів їхнього значення. Такий словник надає лексиції певної системи, допомагає

ділити поняття на групи та привчає учнів підходити до слів з різним критерієм.

У початкових клясах тематичні словники обмежуються головно до іменників з конкретним значенням (словник хати, школи, річки, города та ін.). У вищих клясах до тематичного словника вписуємо іменники з абстрактним значенням, а також прикметники та дієслова.

Як підходить до складання таких словників?

Якщо вчитель хоче, щоб учні на домашнє завдання написали твір на тему »Весною в лісі«, щоб цей твір був багатий на дієслова, які виражають лісові звуки й голоси, веде дітей на прогулянку до ліса. В лісі звертає увагу учнів на звуки самої природи:

- Що робить вітер? — Шумить.
- Що робить листя? — Шелестить.
- Що зробила гілка під тягарем білки? — Тріснула.
- Що робить водичка в ручай? — Журчить.
- Що робить дерево під подувом вітра? — Скрипить.

Після цього вчитель зверне увагу учнів на голоси птиць:

- Що робить сорока? — Скргоче.
- Що робить ворона? — Крякає.
- Що робить соловейко? — Щебече.
- Що робить горобчик? — Цвірінькає.
- Що робить синиця? — Співає.
- Що робить дрізд? — Чичиркає.

Врешті учитель зацікавить учнів звуками комах:

- Що роблять хруші? — Гудуть.
- Що роблять бджоли? — Джижчатъ.
- Що роблять комарі? — Бринять.

Звісно, якщо відповіді учнів будуть незадовільні, учитель відповідні звуки-дієслова підсказуватиме сам.

На наступній лекції, обговорюючи прогулянку до ліса, учитель знов ставитиме питання: Що робив вітер у лісі? Що робила сорока? Що робили комарі? І т. д.

Після цього учні у своїх тематичних словниках ставлять заголовок »Лісові звуки — діеслови« і під цим заголовком записують:

Звуки природи: Голоси птиць: вітер <i>шумить</i> , сорока <i>скречоче</i> , листя <i>шелестить</i> , ворона <i>крякає</i> , гілка <i>тріщить</i> , соловейко <i>щебече</i> , ручай <i>журчить</i> , горобчик <i>цвірінъкає</i> , дерево <i>скрипить</i> , синиця <i>співає</i> , дрізд <i>чирикає</i> .	Звуки комах: хрущ <i>гуде</i> , бджола <i>джижчитъ</i> , комар <i>бринить</i> .
---	--

Усі діеслови підкреслюють.

Врешті вчитель дає учням завдання написати твір на тему »Весною в лісі«. Учитель переконається, що учнівський твір не буде сірим і безбарвним. Учні використають у своєму творі нові слова, а лісова природа зазвичай багатством різномірних голосів.

Як ви вже, може, завважили, праця над тематичним словником має таку послідовність:

1. Нагромадження вражень.
2. Словне оформлення цих вражень.
3. Групування слів.
4. Записування слів у словники.
5. Практичне використання слів.

Тематичні словники можна складати не тільки на основі картин і літературних творів. Іноді складання словників можна пов'язувати з 'лекцією граматики. Наприклад, вивчаючи прикметник, можна складати словник прикметників-синонімів, які визначають розмір якогось предмета:

дуб <i>великий</i> <i>健康发展</i> , <i>巨大</i> , <i>硕大无朋</i> , <i>庞然大物</i> , <i>巨无霸</i> .	зернятко <i>маленьке</i> , <i>脆弱</i> , <i>微小</i> , <i>渺小</i> , <i>微不足道</i> .
--	--

У старших класах, головно тоді, коли на лекціях літературного читання учні зустрічаються з термінами, які вони слабо або й зовсім не знають, можливий інший підхід до складання тематичних словників.

Якщо вчитель має на меті проробити з учнями якесь історичне оповідання, в якому будуть терміни козацької старшини, козацьких відзнак та музичних інструментів, тоді працю над тематичним словником він може розгорнути в такій послідовності:

1. Подача вчителем нових термінів.
2. Пояснення нових термінів.
3. Розподіл на групи.
4. Записування у словники.
5. Практичне використання.

Цю роботу вчитель пов'язує зі вступною бесідою про добу, в якій відбуваються події оповідання. Виявиться, що деякі назви козацької старшини учні вже знають. Завданням учителя — ці наявні знання учнів уточнити та поглибити, а незрозумілі терміни коротко й ядерно пояснити. Цілий ряд термінів учні ділять на відповідні групи, а після цього ці слова разом з поясненнями записують у словники під заголовком »Запорозька Січ«.

Козацька старшина:

гетьман — найвищий начальник козаків,
кошовий — начальник Запорозької Січі,

писар — старшина, який завідував гетьманською канцелярією та писав усі військові письма й універсали,

обозний — старшина, який завідував козацьким табором.

суддя — старшина, який завідував судом,

полковник — командир полку,

сотник — командир сотні.

Козацькі відзнаки:

булава — гетьманська відзнака, срібна палиця з кулею на кінці,

бунчук — палиця з довгим волосінням з кінських

хвостів, яку несли над гетьманом, коли він виступав перед військом,
пірнач — відзнака полковника, схожа на булаву.

Козацькі інструменти:
сурма — труба,
барабан — бійний музичний інструмент,
літаври — музичний інструмент, схожий на мідний котел обтягнутий шкірою.

Підкреслюється, що такі тематичні словники складаються не просто заради записування слів, а тому, щоб їх учні використовували в творі.

При читанні літературних творів учитель повинен пояснювати:

1. Слова, які вживалися в минулому та відображали назви посад, титулів, обрядів, предметів побуту, частин одягу або військового спорядження, засобів транспорту та ін.
2. Назви містичних істот, геройв легенд та персонажів літературних творів, з якими учні незнайомі.
3. Географічні назви та історичні події, якщо з ними учні на лекціях історії й географії ще не познайомились.
4. Архаїзми.
5. Слова абстрактні (честь, ідея, ідеальний, велико-душність, геній та ін.).
6. Слова спеціяльної лексики (військової, наукової, ремісничої, мистецької).
7. Фразеологічні слова і звороти.

Без пояснення цього типу слів учні не зрозуміють змісту читаного твору і, зрозуміло, такий твір учнів не зацікавить, а навпаки — відштовхне.

Як пояснювати незрозумілі слова?

Спосіб пояснення залежить від ступеня загального розвитку учнів. У початкових класах учитель повинен пояснювати незрозумілі слова при допомозі малюнків, листівок, ілюстрацій вирізаних з журналів тощо.

У старших клясах можна пояснювати:

- а) при помочі розгорненого опису, наводячи переконливі приклади з життя і з літератури. (*Легковажним* називаємо того, хто живе, не думаючи, які будуть наслідки його поведінки. *Легковажним* був коник у байці Л. Глібова »Коник-Стрибунець«);
- б) при помочі кількох синонімів. (Видатний — славний, славетний, відомий, славнозвісний, знаменитий);
- в) при помочі морфологічної аналізи слова. (Наприклад: слово »передбачливість« розкладаємо на корінь »бач« (бачити) і префікс »перед« (бачити вперед, тобто розуміти, який буде наслідок дії). Таку аналізу можемо застосовувати з чужомовними коренями. Наприклад: слово »ортодоксальний« складається з двох коренів: »ортो«-правильний, »док« або »докс«-вчення, отже: ортодоксальний — той, що неухильно дотримується певного вчення, певного переконання);
- г) при помочі дефініції (Наприклад: лоцман — людина, яка добре знає небезпечні місця для плавби на морі чи ріці й переводить через них судна);
- г) при помочі тлумачних словників та словників чужомовних слів. Цю методу треба застосовувати до учнів найстарших кляс, головно тому, щоб привчити їх самостійно користуватися словниками.

Переривати читання поясненнями незрозумілих слів не рекомендується. Таке переривання руйнує враження від прочитаного. Найчастіше пояснююмо перед або після читання. В деяких випадках можна пояснювати після прочитання одного чи кількох абзаців. Це залежить від величини й жанру читаного твору.

Врешті, треба зазначити, що цілковитого засвоєння учнями усіх незрозумілих слів не слід домагатися. Учитель повинен найбільше зосередити увагу учнів на словах, які мають основне значення для зrozуміння читаного твору та які передають колорит зображеного в творі доби.

* * *

Не зашкодить згадати, що крім тематичного словника учні можуть провадити »тлумачні словники«, тобто такі, в яких для кожної букви надається одну чи кілька сторінок. Значить, у такому словнику учні записують слово »аркан« на сторінці позначеній буквою »а«, а слово »жупан« — на сторінці під буквою »ж«. Найчастіше в ці словники учні вписують слова, які не мають тематичної спорідненості, тобто такі слова, які почують від своєго оточення, або з якими зустрінуться при читанні вдома. У школі ці слова вчитель пояснює не тільки тому учневі, який назве дане слово, а всій класі, бо воно дуже часто може бути незрозумілим і для інших учнів. Усі учні незрозуміле слово разом з поясненням учителя записують на відповідній сторінці свого »тлумачного словника«.

Ведення учнями таких словників, головно тематичних, є бажаним і корисним елементом у роботі вчителя на розвиток мови учнів, головно тоді, коли вчитель має широку ерудицію, знання і чуття мови, вміння коротко й точно формулювати свої думки, щоб пояснити слово, та має бажання сумлінно готуватися до лекцій. Такі словники активізують та збагачують лексику учнів, а при домашньому читанню виробляють у них корисну навичку не »ковтати« твори, а »розджовувати«, вчува-тись у кожне слово, в кожну фразу та в кожний зворот. Такі словники, врешті, допомагають всесторонньо розвивати світогляд учнів і збагачують їхне загальне знання.

* * *

РОЗДІЛ III.

КОНСПЕКТИ

1

Тема лекції: Вивчення звука »т« і букв, якою позначається цей звук.

(За »букварем« М. Матвійчука).

Мета лекції: Ознайомити учнів зі звуком »т«, навчити їх виділяти звук »т« у слові й читати слова з буквою »т«.

1. Організація учнів до навчання.

Учитель оглядає класу, чи всі учні сидять на своїх місцях, чи немає зайвих речей на партах.

2. Перевірка домашнього завдання.

Учит.: Яку роботу було вам задано додому?

Діти : Навчитись читати сторінку »Букваря«.

Розповідати за малюнком на тій самій сторінці »Букваря«.

Навчитися складати з розрізної азбуки слова »ой, ай«.

Учитель викликає по черзі кількох учнів і пропонує прочитати текст на даній сторінці »Букваря«. Інші учні слідкують за читанням у своїх »Букварях«. Після цього учитель просить розказати, що зображене на малюнку. Відповідає один учень. Розповідь учня доповнюють і уточнюють його товариші. Врешті учитель перевіряє, чи учні навчилися дома складати з розрізної азбуки задані слова.

3. Ознайомлення з новим звуком і буквою.

Учитель пропонує учням розглянути малюнок на даній сторінці »Букваря«. Розглянувши, учні відповідають на запитання вчителя. Учитель слідкує за правильною вимовою й побудовою речень.

a) Бесіда за малюнком.

Учит.: Кого ми бачимо на малюнку? (Викликає учня).

У-нь : На малюнку ми бачимо тата і хлопчика.

Учит.: Що робить тато?

У-нь : Тато несе на плечі хлопчика.

Учит.: Чийого хлопчика несе тато на плечі?

У-нь : Тато несе на плечі свого хлопчика.

Учит.: Як кличе тато свого хлопчика?

У-нь : Тато кличе свого хлопчика »Сину! Івасю!«

Учит.: Як кличе хлопчик свого тата?

У-нь : Хлопчик кличе свого тата »Тату!«

б) Виділення речення, слова, складу й нового звука.

Учит.: Васильку, чи ти маєш тата?

У-нь : Я маю тата.

Учит.: Василь сказав речення: »Я маю тата«. Скільки в цьому реченні слів?

У-нь : У цьому реченні три слова.

Учит.: Яке перше слово?

У-нь : Я.

Учит.: Яке друге слово?

У-нь : Маю.

Учит.: Яке третє слово?

У-нь : Тата.

Учит.: Отже, речення »Я маю тата« має три слова: я, маю, тата.

Подумайте, скільки складів має слово »я«.

У-нь : Слово »я« має один склад.

Учит.: Поділіть друге слово на склади.

У-нь : Ма - ю.

Якщо учні натрапляють на труднощі, можна запропонувати їм, щоб приложили долоню до спідньої щоки і сказали, скільки разів щока вдаряє в долоню, коли вони вимовляють дане слово, або скільки разів відкривають рота і скільки разів видихають повітря при вимові даного слова.

Учит.: Назвіть перший склад.

У-нь : Ма.

Учит.: Назвіть другий склад.

У-нь : Ю.

Учит.: Скільки складів у слові »маю«?

У-нь : У слові »маю« є два склади.

Учит.: Поділіть третє слово, »тата«, на склади.

У-нь : Та — та.

Учит.: Назвіть перший склад.

У-нь : Та.

Учит.: Назвіть другий склад.

У-нь : Та.

Учит.: Скільки складів у слові »тата«?

У-нь : У слові »тата« є два склади.

Учит.: Скажемо всі разом перший склад слова »тата«.

Учні : Та.

Учит.: Вимовимо цей склад поволі й протяжно.
Тттааа.

Учні : Тттааа.

Учит.: Який звукчується на початку цього складу?

У-нь : Ттт.

Учит.: Який звукчується на кінці цього складу?

У-нь : Ааа.

Учит.: Скільки звуків має склад »та«?

У-нь : Склад »та« має два звуки.

Учит.: Вимовте разом ще раз перший звук.

Учні : Ттт.

Учит.: Вимовте разом другий звук.

Учні : Ааа.

Учит.: Котрий звук легше вимовляти?

Учні : Ааа.

Учит.: Так. Звук »а« легко вимовляти, бо він голосний звук. Всі голосні звуки (а, о, у, и, і, е) легко вимовляти. Звук »т« тяжче вимовляти, бо при вимові цього звука видихове повітря натрапляє на перешкоди, воно мусить прориватись між язиком і піднебінням. Цей звук називаємо приголосним.

Переходимо до другого складу слова »тата«.
Який це буде склад?

У-нь : Та.

Учит.: Значить, він такий самий, як і перший склад.
Який перший звук у цьому складі?

У-нь : Т.

Учит.: Який другий звук?

У-нь : А.

Учит.: Вимовимо разом перший склад.

Учні : Та.

Учит.: Вимовимо разом другий склад.

Учні : Та.

Учит.: Скажемо разом обидва склади.

Учні : Тата.

в) Засвоєння нового звука.

Учит.: Скажіть скоро багато разів склад »та«.

Учні : Та-та- та-та.

Учит.: Що вам нагадує такий голос?

У-нь : Такий голос нагадує скоростріл.

(Якщо учні не догадуються, учитель може »та-та-та« задемонструвати скорострілом-забавкою і запропонувати їм, щоб повторили усно, як стріляє скоростріл).

Учит.: Ви вже знаете, як стріляє скоростріл. Тепер скажіть, який видає голос трубка (з листка паперу робить трубку і демонструє).

Учні : Ту-ту-ту.

Учит.: Один склад вимовте протяжно.

Учні : Тттууу.

Учит.: Який звук чуєте на початку?

У-нь : Ттт.

Учит.: Який звук чуєте в кінці складу?

У-нь : Ууу.

Учит.: Ви вже знаєте, що в слові »тато«, у голосі скоростріла (та-та-та) і в голосі трубки (ту-ту-ту) є звук »т«. Тепер я називатиму більше слів. Якщо ви почуєте в якомусь слові звук »т«, плескайте в долоні. Якщо в слові нема звука »т«, не плескайте. Слухайте: табір, око, танк, ухо, тигр, ніс, теніс, зуб. А тепер ви називайте слова зі звуком »т« — на початку слова.

Учні називають

Учит.: Називайте тепер слова зі звуком »т« — в середині слова.

Учні називають

Учит.: А тепер попробуйте придумати слова зі звуком »т« в кінці слова.

Учні наводять приклади. Якщо учні не можуть знайти відповідних прикладів, учитель допомагає їм навідними питаннями. Наприклад: показує образок хати й запитує: Що це є? Учні: Це є хата. Учитель: Де чуємо звук »т«? Учні: Звук »т« чуємо в середині слова. Або: Оксана має сестру. Коли б ця сестра була хлопчиком, як його ми назвали б? Учні: Брат. Учитель: Де чуємо звук »т« у слові »брат«? Учні: Звук »т« у слові »брат« чуємо в кінці слова).

г) Показ нової букви.

Учит.: Думаю, що ви вже розрізняєте на служ звук »т«. Тепер я вам покажу букву, велику й малу, якою позначаємо звук »т«.

Учитель прикріплює на таблиці велику й малу букву »т« і пояснює, що вона складається з двох елементів: з палички доземної, на якій лежить паличка поземна. Похожа ця буква на паличку з дашиком.

Тепер учитель може роздати учням кусочки соломки, щоб вони збудували з неї букву »т«. Після цього можна роздати учням по два пасочки липкого кольорового паперу, щоб з цих пасочків вони наклеїли у своїх зошитах букву »т«.

г) Праця з розрізною азбукою.

Учитель пропонує учням знайти букву »т« у своїй розрізній азбуці й піднести її вгору. Запитує:
— Який звук позначається цією буквою?

У-нь : Цією буквою позначається звук »т«.

Учит.: Положіть цю букву на парту.

Скажіть слово »тато«.

Учні : Тато.

Учит.: Скажіть це слово поволі.

Учні : Та-то.

Учит.: Скільки разів відкриваємо рота при вимові цього слова?

У-нь : При вимові цього слова відкриваємо рота два рази.

Учит.: Тож скільки складів має слово »тато«?

У-нь : Слово »тато« має два склади.

Учит.: Який перший склад?

У-нь : Та.

Учит.: Який другий склад?

У-нь : То.

Учит.: Який звук чуємо на початку первого складу?

У-нь : Т.

Учит.: Який звук чуємо в кінці первого складу?

У-нь : А.

Учит.: Зложимо з розрізної азбуки слово »тато«.
Буква »т« вже лежить перед вами на парті.
Яку букву треба вам відшукати, щоб вийшов склад »та«?

У-нь : А.

Учит.: Відшукайте в своїй розрізній азбуці букву »а« й поставте її після букви »т«.

Учні : Виконують.

Учит.: Прочитаемо цей склад.

У-нь : Та.

Учит.: Який другий склад у слові »тато«?

У-нь : То.

Учит.: Який перший звук у цьому складі?

У-нь : Т.

Учит.: Який другий звук?

У-нь : О.

Учит.: Відшукайте букви »т« і »о« і збудуйте склад »то«.

Учні : Виконують.

Учит.: Прочитайте перший склад.

У-нь : Та.

Учит.: Прочитайте другий склад.

У-нь : То.

Учит.: Зсуньте два склади і прочитайте ціле слово.

Учні : Зсувають і читають: Тато.

Учит.: Розсуньте ці два склади і прочитайте перший склад.

У-нь : Та.

Учит.: Заберіть букву »а«, а на її місце поставте букву »и«.

Учні : Виконують.

Учит.: Прочитайте це слово.

У-нь : Ти.

Учит.: Заберіть букву »и« і на її місце поставте букву »е«.

Учні : Виконують.

Учит.: Прочитайте це слово.

У-нь : Те.

Учит.: Викладає на таблиці склади: *ти, те, ті.*

Учні : Читають ці склади і придумують усно інші склади, щоб виходили слова. Наприклад: тихо, тин, тиснути; тепло, теля, терти; тісно, тісто, тіло.

(Якщо учням важко придумувати до початкових складів цілі слова, учитель показує пальцем склад »ти« і вимовляє склад »хо«, а учні називають ціле слово — »тихо«).

4. Читання за »Букварем«.

Учитель пропонує учням відкрити »Буквар« на даній сторінці й показати пальцем букву »т«, велику й малу. Тепер читає під буквою »т« друкований текст, а учні слідкують. Після цього читають хором разом з учителем. Вкінці читають індивідуально.

5. Підсумок лекції.

Учит.: Який звук і букву ми вивчили сьогодні?

У-нь : Сьогодні ми вивчали звук і букву »т«.

Учит.: Назвіть слова зі звуком »т«.

Учні : Називають.

6. Завдання додому.

Учит.: Уважно слухайте завдання додому:

1. навчіться розповідати, що намалювано на малюнку вище букви »т«,
2. навчіться гарно читати друковані слова під малюнком.
3. навчіться складати з розрізної азбуки:
Ой то тато.

*

Наочні засоби:

1. забавка-скоростріл,
2. листок паперу для трубки,
3. соломинки для будови букви »т«,
4. пасочки липкого кольорового паперу для наклеювання букви »т«,
5. розрізна азбука.

* * *

Тема лекції: Писання букви »я« і слова »моя«.

Мета лекції: Навчити учнів писати букву »я« окремо і в слові.

1. Підготовка учнів до письма.

Учитель пропонує учням витягти з ранців зошити, олівці й розрізну азбуку та положити їх на партах, а зайві речі заховати.

2. Повторення про букву »я«.

Учит.: Яку букву ми вивчали на лекції читання?

У-нь : На лекції читання ми вивчили букву »я«.

Учит.: Знайдіть букву »я« у своїй розрізній азбуці.

Учні : Знаходять і показують.

Учит.: Тепер пригадайте собі якесь слово з буквою »я«.

У-нь : Моя.

Учит.: Де знаходиться буква »я« у слові »моя«?

У-нь : Буква »я« знаходиться в кінці слова »моя«.

Учит.: Переконаємось, чи Юрко дав правильну відповідь. Подумайте, скільки разів ми відкриваємо уста при вимові слова »моя«.

У-нь : При вимові слова »моя« відкриваємо уста два рази.

Учит.: Який буде перший склад?

У-нь : Мо.

Учит.: Який буде другий склад?

У-нь : Я.

Учит.: Чи правильно відповів Юрко?

У-нь : Юрко відповів правильно.

Учит.: Придумайте більше слів з буквою »я«.

Учні : Придумують. Наприклад:

язик,	пляма,	теля,
яма,	м'яч,	залия,
яблуко,	ряд,	Галя.

Учит.: Підносить вгору друковану букву »я« й запитує: — Як називаемо цю букву?

У-нь : Цю букву називаемо »я«.

3. Писання букви »я«.

Учит.: Ми знаємо, як виглядає друкована буква »я«.

Тепер навчимось писати букву »я«. Уважно дивіться на таблицю і слухайте моїх пояснень, як ця буква пишеться. А вона дуже цікава.

Учитель починає писати і своє писання супроводжує поясненнями:

Починаємо писати букву »я« трошки вище від нижньої лінії, ведемо олівець до нижньої лінії, а опісля вгору, не доходячи до верхньої лінії. Значить, ми написали паличку, якої ковінка внизу. Тепер, не дійшовши до верхньої лінії, заокруглюємо ліворуч і в половині поля між двома лінійками тягнемо олівець вправо, неначе хочемо написати маленьке »о«. Написане нагадує нам цифру 9, або на кривий ніжці маленьке »о«. Тепер від верхньої лінії до нижньої пишемо таку паличку, як у букві »а«. Отже, ця цікава буква має вигляд голови на двох ніжках. Значить, (учитель пояснює і пише ще раз) пишемо криву ніжку і, не відриваючи олівця, на цій ніжці пишемо петлю, провівши олівець до верхньої лінії. Тепер побіч цієї петлі пишемо паличку, яка йде від верхньої лінії вниз і біля нижньої лінії загинається вправо.

Тепер напишіть букву »я« своїми пальчиками в повітрі.

Учні : Виконують.

Учит.: До таблиці піде Оксана й тупим кінцем олівця спробує провести по моїй букві »я«, щоб усі бачили, як треба цю букву писати.

У-нь : Виконує.

Учит.: Візьміть олівці й тупим кінцем пишіть букву »я« на партах.

Учні : Виконують.

Учит.: Василь піде до таблиці й червоною крейдою проведе по моїй букві »я«.

У-нь : Виконує.

Учит.: Роздає учням маленькі квадратики клейкого паперу, на якому є гарно написана буква »я«.
— Наклеїть цю букву у своїх зошитах.

Учні : Виконують.

Учит.: Яку букву ви приліпили у своїх зошитах?

У-нь : Ми приліпили букву »я«.

Учит.: Яка ця буква, писана чи друкована?

У-нь : Ця буква писана.

Учит.: Поведіть тупим кінцем олівця по приліплений букві »я«.

Учні : Виконують.

Учит.: Роздає учням наточковану букву »я« на маленькім квадратику клейкого паперу і пропонує приліпiti його в зошитах.

Учні : Виконують.

Учит.: Тепер потягніть олівцем по наточкованій букві »я«.

Учні : Виконують.

Учит.: Гарно. Напишіть олівцями в зошитах один рядок букви »я«.

Учні : Пишуть.

Учит.: Ходить між партами, слідкує за писанням, помагає слабшим учням. Якщо зайде потреба, ще раз показує на таблиці, як писати. Врешті пропонує учням написати другий рядок букви »я«.

4. Хвилина руханки.

Учитель наказує відложити олівці і встати. Учні за вказівками вчителя виконують вправи: руки вгору, вбік, вниз; стискати пальці в кулак і випростовувати. Роблять це кілька разів. Врешті дає команду: »Тихо сісти«.

5. Писання слів з буквою »я«.

Учит.: Яку нову букву ми навчилися сьогодні писати?

У-нь : Ми навчилися сьогодні писати букву »я«.

Учит.: Яке слово з буквою »я« ми навчилися складати з розрізної азбуки?

У-нь : Ми навчилися складати з розрізної азбуки слово »моя«.

Учит.: Тепер навчимось писати це слово. Уважно слідкуйте. (Пише на таблиці слово »моя« й запитує):

— Яке слово я написав?

У-нь : Моя.

Учит.: Напишіть слово »моя« у своїх зошитах.

Учні : Пишуть слово »моя«.

Учит.: Ми вже знаємо, як писати слово »моя«. Давніше ми вчилися писати слово »мама«. Тепер напишемо речення »Моя мама«. (Пише на таблиці. Пояснює, що речення починаємо писати з великої букви. Також пояснює, як з'єднувати букви у слові та яку залишати між словами віддалі).

Учні : Пишуть у своїх зошитах.

Учит.: Що ви написали?

У-нь : Ми написали речення »Моя мама«.

Учит.: Дуже гарно. Думаю, що ви пам'ятаете, як писати слово »хата«. Тож напишемо ще одне речення: »Моя хата«. (Пише на таблиці, а опісля учні в своїх зошитах).

6. Писання великої букви.

Учит.: Ви вже знаєте, що речення починаємо писати з великої букви. Тож нам треба знати, як пишеться велика буква »я«. Пишемо її так само, як і малу букву, тільки велику пишемо на двох полях поміж лініями, подібно як пишемо велику букву »Х«.

Пише на таблиці велику букву »Я«).

— Напишіть велику букву »Я« в повітрі.

Учні : Пишути у повітрі кілька разів букву »Я«.

Учит.: Тепер напишіть велике »Я« у своїх зошитах.

Учні : Пишути.

Учит.: Слідкує, дає зауваження, слабшим учням помагає. Опісля пропонує написати цілий рядок велику букву »Я«.

Учні : Пишути.

Учит.: Яку букву, велику й малу, ми навчилися писати?

У-нь : Ми навчилися писати велику й малу букву »я«.

Учит.: Яке слово з буквою »я« ми навчилися писати?

У-нь : Ми навчилися писати слово з буквою »я«
— »моя«.

7. Читання писаного тексту в »Букварі«.

Учит.: Закройте зошити й розкройте »Букварі« на 16-ій сторінці.

На лекції читання ми навчилися читати слова друковані. Тепер читатимемо слова писані. Яка перша писана буква?

У-нь : Перша писана буква — мале »я«.

Учит.: Яка друга писана буква?

У-нь : Друга писана буква — велике »Я«.

Учит.: Тепер я читатиму писані слова, а ви слідкуйте. (Учитель читає писаний текст. Опісля

читають усі разом. Врешті наступає читання індивідуальне).

8. Закріплення.

Учит.: Яку букву ми навчилися писати?

У-нь : Ми навчилися писати букву »я«.

Учит.: Яке слово з буквою »я« ми навчилися писати?

У-нь : Ми навчилися писати слово »моя«.

Учит.: Назвіть кілька слів з буквою »я«.

Учні : Називають.

9. Завдання додому.

Учит.: Скажіть слово »яма«.

Учні : Яма.

Учит.: Скільки складів у цьому слові?

У-нь : У цьому слові два склади.

Учит.: Який перший склад?

У-нь : Я.

Учит.: Який другий склад?

У-нь : Ма.

Учит.: Скажіть ще раз ціле слово.

Учні : Яма.

Учит.: Дома напишете два рядки букв »я« і два рядки слова »яма«.

*

Наочні засоби:

1. розрізна азбука,
2. квадратики паперу, на якому написана буква »я«,
3. квадратики паперу, на якому наточкова на буква »я«,
4. червона крейда.

* * *

3

Тема лекції: Розповідь казки »Бім-бом« у добукварнім періоді. (За виданням »Нашим дітям«, ОПДЛ, Нюрнберг — Мюнхен, 1949).

Мета лекції: Навчити слухати розповідь, »читати« малюнки, відповідати на запитання, поширити й уточнити словник учнів, приспіти учням мораль казки.

1. Вступна бесіда.

Учитель завішує на таблиці образки котика, півника, курочки, драбинки й цебра. На столі ставить маленьке відерце, помело й дзвінок. (Помело можна зробити з сухої трави або з прутиків берези). Показуючи на образок котика, запитує: — Хто мені скаже, як називається ця тваринка?

У-нь : Ця тваринка називається котик.

Учит.: Якої масті бувають котики?

У-нь : Котики бувають білої, чорної й рудої масті.

Учит.: Думаю, що всі ви бачили живого котика. Цікаво знати, хто з вас бачив такого живого птаха? (Показує на образок півня).

У-нь : Я бачив.

Учит.: Може скажеш, як називається цей птах?

У-нь : Цей птах називається півень.

Учит.: Може хтось чув, як співає півень?

У-нь : Я чув.

Учит.: А ну, заспівай по-півнячому.

У-нь : Ку-ку-рі-ку!

Учит.: Заспіваймо всі по-півнячому!

Учні : Ку-ку-рі-ку

Учит.: Як називається ця друга птаха? (Показує на образок курочки).

У-нь : Ця птаха називається курочко.

Учит.: Чи є курочка кукурікає?

У-нь : Ні, курочка кудкудакає: куд-ку-дак! куд-ку-дак!

Учит.: Закудкудакаймо всі по-курячому!

Учні : Куд-ку-дак! Куд-ку-дак!

Учит.: Де можемо побачити півників і курочок?

У-нь : Півників і курочок можемо побачити на фермі.

Учит.: Як цей предмет називається? (Показує на драбину).

У-нь : Цей предмет називається драбина.

Учит.: Де найчастіше можна побачити драбину?

У-нь : Драбину можна побачити на пожежній машині.

Учит.: Що роблять пожежники з цією драбиною?

У-нь : Пожежники лізуть по драбині, щоб гасити пожежу.

Учит.: Що робить пожежна машина, коли їде на пожар?

У-нь : Пожежна машина, коли їде на пожар, дає пожежні сигнали.

Учит.: Чим пожежна машина гасить огонь?

У-нь : Пожежна машина гасить огонь водою?

Учит.: Чому гасимо огонь водою?

У-нь : Огонь гасимо водою, бо вода не горить.

Учит.: Як гасили люди пожежу, коли ще не було пожежних машин?

У-нь : Коли не було пожежних машин, люди гасили пожежу відрами.

Учит.: Піди, Степане, до стола й покажи відро.

У-нь : Показує.

Учит.: Так, це відро. А як називається цей предмет? (Показує на образок цебра).

У-нь : Це відро.

Учит.: Ні, цей предмет дещо похожий на відро, але він більший і зроблений з дощок. Називається цебер (цебро). Вживается для різних хатніх і господарських потреб. Як цей предмет називається?

У-нь : Цей предмет називається цебер.

Учит.: Скажемо всі це слово.

Учні : Цебер.

Учит.: Який предмет кличе людей до церкви?

У-нь : До церкви кличе людей дзвін.

Учит.: Який предмет кликає людей на пожежу, коли не було пожежних машин?

У-нь : Коли не було пожежних машин, людей кликає на пожежу дзвін.

Учит.: Бере дзвінок зі стола і дзвонить.

— Як дзвонити цей дзвіночок?

У-нь : Цей дзвіночок дзвонить: дзінь-дзелень.

Учит.: Як дзвонята великі дзвони?

У-нь : Великі дзвони дзвонята: бім-бам.

Учит.: Нумо, задзвонімо всі разом.

Учні : Бім-бам, бім-бам, бім бам . . .

Учит.: Тепер зробимо так: хлопці дзвонитимуть »бам-бім«, а дівчата »бім-бам«.

Учні : Бам-бім, бім-бам . . .

Учит.: У мене на столі ще один предмет. (Показує помело). Як цей предмет називається?

(Якщо учні не зможуть дати правильної назви, учитель пояснить, що по селях на Україні підмітають біля печі маленькою мітлою — помелом. Роблять помело з якоїсь міцної трави або з березових прутиків).

— Як цей предмет називається?

У-нь : Цей предмет називається помело.

2. Розповідання казки вчителем.

Учит.: Чудово. Сьогодні ми вивчили кілька нових слів. Думаю, що ці слова ви пам'ятаєте. Те-

пер розкажу вам казочку. Ця казочка дуже цікава. Називається »Бім-бом«. Слухайте.
(Читає або розказує казку напам'ять. Розказує виразно, повільно, з інтонацією).

3. Розповідь казки учнями за малюнками й за питаннями вчителя.

Учит.: Пропонує учням оглянути перший малюнок.

По хвилині запитує:

Що робить киця?

У-нь : Киця дзвонить.

Учит.: Чому киця дзвонить?

У-нь : Киця дзвонить, бо її дім загорівся.

Учит.: Кого кличе дзвін на пожежу?

У-нь : Дзвін кличе на пожежу котика, курочку і півника.

Учит.: Що можуть зробити ці сусіди кицині?

У-нь : Ці сусіди кицині можуть погасити пожежу.

Учит.: Огляньте другий малюнок. (Учні оглядають).

Що робить киця?

У-нь : Киця м'явкає.

Учит.: Чому киця м'явкає?

У-нь : Киця м'явкає, бо її дім горить.

Учит.: А може киця кличе когось?

У-нь : Так, киця кличе сусідів на рятунок.

Учит.: Огляньте третій малюнок. (Учні оглядають).

Хто біжить гасити пожежу?

У-нь : Півник і курочка біжать гасити пожежу.

Учит.: З чим біжить півник?

У-нь : Півник біжить з цебром.

Учит.: З чим біжить курочка?

У-нь : Курочка біжить з відром.

Учит.: Що несуть півник і курочка в цебрі й відрі?

У-нь : Півник і курочка несуть у цебрі й відрі воду.

Учит.: Що півник і курочка робитимуть з водою?

У-нь : Півник і курочка гаситимуть водою пожежу.

Учит.: Огляньте четвертий малюнок.
Де стоїть півник?
У-нь : Півник стоїть на драбині.
Учит.: Що робить півник?
У-нь : Півник лле воду з цебра на пожежу.
Учит.: Де стоїть курочки?
У-нь : Курочка стоїть на дереві.
Учит.: Що робить курочки?
У-нь : Курочка лле воду з відра на пожежу.
Учит.: Огляньте п'ятий малюнок.
Хто ще біжить рятувати кицин дім?
У-нь : Кицин дім біжить рятувати котик.
Учит.: З чим біжить котик?
У-нь : Котик біжить з помелом.
Учит.: Що робитиме котик помелом?
У-нь : Котик помелом кропитиме пожежу.
Учит.: Огляньте наступний малюнок.
Що роблять півник, курочка й котик?
У-нь : Півник, курочка й котик відпочивають.
Учит.: Чи сусіди врятували кицин дім?
У-нь : Так, сусіди врятували кицин дім.
Учит.: Огляньте наступний малюнок.
Хто найбільше потерпів від пожежі?
У-нь : Найбільше потерпів від пожежі котик.
Учит.: Що сталося з котиковим хвостиком?
У-нь : Котиків хвостик присмалився.
Учит.: Огляньте останній малюнок.
Що роблять киця і її сусіди?
У-нь : Киця і її сусіди бенкетують.
Учит.: Чому вони бенкетують?
У-нь : Вони бенкетують, бо врятували кицин дім.
Учит.: Що робить котик?
У-нь : Котик п'є молоко.
Учит.: Що робить півник?
У-нь : Півник п'є, мабуть, вино.
Учит.: Що роблять киця й курочка?
У-нь : Киця й курочка танцюють.
Учит.: Яких сусідів має киця?

У-нь : Киця має добрих сусідів.
Учит.: Чому кицяні сусіди добри?
У-нь : Кицяні сусіди добрі, бо вони врятували кицин дім.

4. Висновок.

Учит.: Що ми повинні робити, коли загориться якийсь дім?
У-нь : Коли загориться якийсь дім, ми повинні гасити.
Учит.: Чи сама киця погасила б пожежу?
У-нь : Сама киця не погасила б попежу.
Учит.: Як можна погасити пожежу?
У-нь : Пожежу можна погасити спільно, гуртом.
Учит.: Так, одинцем ми нічого не можемо зробити, а гуртом, громадою, можемо перебороти всякі нещастя. Значить, ця казка нас навчила, що в громаді — сила.
Чого нас навчила казка »Бім-бом«?
У-нь : Казка »Бім-бом« нас навчила, що в громаді — сила.
Учит.: Чи за дверима почули, що сказав Петрусь?
Учні : Не чули.
Учит.: А якщо скажемо разом, громадою, почують?
Учні : Почують.
Учит.: Тож скажімо всі разом: В громаді — сила!
Учні : В громаді — сила!

5. Спів.

Учит.: Думаю, що вам подобалась ця казка. Цю казочку навчимось співати.
Учитель два-три рази співає перші два рядки:
 Бам-бім, дзелень-бім,
 Загорівся кицин дім!

Опісля за вчителем співають учні. Коли вчитель бачить, що після кількаратного повто-

рення учні засвоїли ці два рядки, приступає до наступних двох рядків. Вивчивши наступні два рядки, вчитель співає всі чотири рядки, а опісля за вчителем співають учні. Врешті учні співають без помочі вчителя.

6. Завдання додому.

Навчитись розповідати казку »Бім-бом« за малюнками і співати перші чотири рядки.

*

Наочні засоби:

1. образки котика, півника, курочки, драбинки й цебра,
2. відерце, дзвінок, помело.

* * *

Тема лекції: Читання вірша Л. Полтави »Наша батьківщина«. (4-та класа, читанка М. Дейко »Євшан-зілля«).

Мета лекції: Навчити учнів розуміти й виразно читати вірш. Поширити уяву учнів про Україну і прищепити їм любов до неї.

1. Перевірка домашнього завдання.

Учитель перевіряє домашнє завдання. Перепитує пройдений на попередній лекції матеріал.

2. Вступна бесіда.

Учитель повідомляє учнів, що на цій лекції вони вивчатимуть вірш Л. Полтави »Наша батьківщина«. Ставить учням запитання:
— Як називається наша батьківщина?

У-нь : Наша батьківщина називається Україна.

Учит.: Покажіть на мапі нашу батьківщину.

У-нь : Показує.

Учит.: Як називається столиця України?

У-нь : Столиця України називається Київ.

Учит.: Покажіть на мапі столицю України.

У-нь : Показує.

Учит.: Показує кілька картин міста Києва й дає пояснення. Коли учні оглянуть картини, учитель продовжує:

— Назвіть кілька міст України.

Учні : Називають більші міста України й показують їх на мапі. Учитель показує учням картини цих міст.

Учит.: Назвіть найбільше море України.

У-нь : Називає й показує на мапі.

Учит.: Які знаєте гори України?

Учні : Називають і показують на мапі. Учитель показує картини.

Учит.: Які знаєте ріки України?

Учні : Називають і показують на мапі.

Якщо учні на лекціях історії й географії засвоїли дещо більше знань про Україну, можна поставити запитання про клімат України, про заснування міста Києва, про найвизначніші історичні постаті й показати учням картини, портрети тощо.

3. Читання вірша вчителем.

Учитель читає вірш поволі, виразно, емоційно. Після читання пояснює незрозумілі слова. Наприклад:

— В цьому вірші сказано, що »Карпати за-квітчані«. Від якого іменника походить слово »заквітчані«?

У-нь : Слово »заквітчані« походить від іменника »квіти«.

Учит.: Так, у Карпатах багато квітів. Які рослини, крім квітів, ростуть у Карпатах?

У-нь : У Карпатах ростуть трави й дерева.

Учит.: Якщо у Карпатах ростуть квіти, трави й дерева, то чим заквітчані гори Карпати?

У-нь : Гори Карпати заквітчані квітами, травами й деревами.

Учит.: У вірші сказано, що »сонечко іскриться«. Від якого іменника походить слово »іскриться«?

У-нь : Слово »іскриться« походить від іменника »іскра«.

Учит.: Звідки сипляться іскри?

У-нь : Іскри сипляться з огню.

Учит.: Що сипле сонечко?

У-нь : Сонечко сипле проміння.

Учит.: З чим порівняв поет соняшне проміння?

У-нь : Поет порівняв соняшне проміння з іскрами.

Учит.: Отже, щоб наглядніше показати вам, як над Україною сяє сонце, поет слово »сяє« застував словом »іскриться«.

4. Читання вірша учнями.

Учні читають вірш два-три рази. Учитель слідкує за правильними наголосами й за виразною вимовою слів.

5. Розбір вірша.

Учит.: Як називається наша батьківщина?

У-нь : Наша батьківщина називається Україна.

Учит.: Яке море обливає береги України?

У-нь : Береги України обливає Чорне море.

Учит. Яке це море за словами поета?

У-нь : За словами поета це море — *глибоке*.

Учит.: Про які гори говорить поет у вірші?

У-нь : Поет говорить про гори Карпати.

Учит.: Які ці гори Карпати?

У-нь : Гори Карпати *заквітчані*.

Учит.: Чим заквітчані гори Карпати?

У-нь : Гори Карпати заквітчані квітами, травами й деревами.

Учит.: Про які степи говорить поет?

У-нь : Поет говорить про *широкі* степи.

Учит.: Знайдіть інші слова, якими поет описує широчину степів.

У-нь : »*що очима не обнятися*«.

Учит.: Прочитавши цю першу строфу, яку картину ви намалювали б?

У-нь : Ми намалювали б *широкі* степи, *глибоке* Чорне море й *заквітчані* Карпати.

Учит.: Яка прекрасна картина: *широкі* степи, *глибоке* Чорне море й *заквітчані* Карпати. Але

це ще недокінчена картина. У другій строфі поєт цю картину домальовує.

Що сяє над усією Україною?

У-нь : Над усією Україною сяє сонечко.

Учит.: Чи й у вірші сказано, що сонечко сяє?

У-нь : У вірші сказано, що сонечко іскриться.

Учит.: Що віє над Україною?

У-нь : Над Україною віє вітер.

Учит.: Який вітер віє над Україною?

Унь : Над Україною віє ласкавий вітер.

Учит.: Яким словом можна застудити слово *ласкавий*?

Учні : — Лагідний.

— Привітний.

— Ніжний.

— Люблячий, пестливий.

Учит.: Чию руку називаємо *ласкавою*?

У-нь : Мамину руку називаємо *ласкавою*.

Учит.: Чому мамину руку називаємо *ласкавою*?

У-нь : Мамину руку називаємо *ласкавою*, бо мама нас пестить.

Учит.: Чим мама пестить своїх дітей?

У-нь : Мама пестить своїх дітей рукою.

Учит.: Чим пестить Україна своїх дітей?

У-нь : Україна пестить своїх дітей *ласкавим вітром*.

Учит.: Що намалювали б ми в центрі України?

У-нь : В центрі України ми намалювали б столицю.

Учит.: Як називається столиця України?

У-нь : Столиця України називається Київ.

Учит.: Який, за словами поета, цей Київ?

У-нь : За словами поета, цей Київ — великий, славний.

Учит.: Поєт у цьому коротенькому вірші змалював нам Україну. На початку лекції я показав вам деякі картини. Думаю, що й ваші батьки багато розказували вам про Україну. Скажіть, яка наша батьківщина?

У-нь : Наша батьківщина дуже гарна.

Учит.: Погляньте на третій рядок останньої строфи.
Що там сказано?

У-нь : »Будемо її кохати«.

Учит.: Чому будемо кохати Україну?

У-нь : Будемо кохати Україну, бо вона гарна і нас кохає.

Учит.: Чому Україна нас кохає?

У-нь : Україна нас кохає, бо ми її діти.

Учит.: Ви сказали, що ви є дітьми України, що ви любите Україну, що Україна дуже гарна. Часто буває, що якусь дуже дорогу й гарну річ усі хотіли б мати. Чесні люди таку річ купують, якщо вона продається. Але на світі є розбійники й злодії, що силою й розбоєм забирають чужі цінності. Ви вже, мабуть, догадалися, що сталося з Україною?

У-нь : Москва розбоєм забрала Україну.

Учит.: Як назвемо Москву?

У-нь : Москву назовемо розбійницею, злодійкою.

Учит.: Отож, коли ця розбійниця забрала Україну, ваші батьки втекли на чужину. На чужині і ви народилися. Але навіть на чужині ми всі знаємо, що нашою батьківчиною є широка, заквітчана й ласкова Україна.

Що називаємо нашою батьківчиною?

У-нь : Нашою батьківчиною называемо широку, заквітчану й ласкову Україну.

Учит.: Напишемо це речення на таблиці і в зошитах.
(Один учень пише це речення на таблиці, опісля всі пишуть у своїх зошитах).

6. Повторне читання учнями з метою вироблення навичок плавного й виразного читання.

Учитель звертає увагу на темп, ритм, інтонацію, на логічні наголоси, на граматичні й логічні павзи.

7. Підсумовуюча бесіда.

Учит.: Як називається наша батьківщина?

У-нь : Наша батьківщина називається Україна.

Учит.: Яка наша батьківщина?

У-нь : Наша батьківщина широка, заквітчана й ласкова.

Учит.: Чому будемо любити Україну?

У-нь : Будемо любити Україну, бо вона нас кохає.

Учит.: Чому Україна нас кохає?

У-нь : Україна нас кохає, бо ми її діти.

Учит.: Що сталося з Україною?

У-нь : Україну забрала розбоєм Москва.

Учит.: Всі разом ще раз прочитаємо останню строфу.

Учні : »Всі ми: я і мама, й тато
у чужім, далекім краї
будемо її кохати,
бо і нас вона кохає —
нас кохає батьківщина —
Україна!

8. Завдання додому.

Переписати вірш у зошити. Вивчити вірш напам'ять.
Вирізати з газет і журналів малюнки і знімки та виготовити монтаж »Наша батьківщина«.

*

Наочні засоби:

1. мапа України,

2. знімки й картини міст і краєвидів України.

* * *

5

Тема лекції: Читання оповідання С. Васильченка «Будка». (2-га кляса, »Українська читанка« Б. Романенчука, 1960).

Мета лекції: Навчити учнів плавно читати оповідання, розуміти прочитане та відповідати повним реченням на запитання вчителя про події змальовані в оповіданні.

1. Перевірка домашнього завдання.

Учні читають по частинах матеріял, який пророблявся на попередній лекції. Учитель стежить за читанням і виправляє помилки. Ставить кілька запитань, щоб провірити, чи учні засвоїли пророблений матеріял і незрозумілі слова.

2. Вступна бесіда.

Учит.: Сьогодні ми читатимемо цікаве оповідання п. н. »Будка«. Хто мені пояснить, що називаємо будкою?

У-нь : Будкою називаємо маленьку хатку для собаки.

Учит.: Так, хатку, де живе собака, називаємо будкою. Будкою називаємо теж невеличку будівлю в городі, де складаємо різне городниче приладдя. Цю невеличку будку називаємо частіше курінь. На Україні курінь будують з гілок дерев і з жердин та покривають його соломою або бур'яном. Як інакше называемо будку?

У-нь : Інакше называемо будку — курінь.

Учит.: Я сказав, що будку — курінъ покривають на Україні соломою або бур'яном. Що таке бур'ян?

У-нь : Бурян — це дика рослина.

(Якщо виявиться, що більшість учнів не розуміє цього слова, учитель показує учням заздалегідь приготовану колекцію бур'янів (лободи, пирію, щириці, вівсюга тощо) і пояснює, що такі дики рослини називаються бур'яном).

Учит.: Що садять люди в городах?

У-нь : Люди в городах садять капусту, буряки, моркву.

Учит.: Показує заздалегідь принесеного гарбуза з гарбузинням і пояснює, що в цій країні ця рослина не дуже популярна, однак на Україні її можна побачити майже в кожному місті. Називається гарбуз.

— Як називається ця рослина?

У-нь : Ця рослина називається гарбуз.

Учит.: Стебло гарбуза (показує огудиння) називаємо гарбузинням. Як называемо стебло гарбуза?

У-нь : Стебло гарбуза называемо гарбузинням.

Учит.: Як называемо кусок твердої землі? (показує грудку).

У-нь : Кусок твердої землі называемо грудкою.

Учит.: Куски твердої землі або глини называемо також груддям.

Де найлегше побачити груддя?

У-нь : Найлегше побачити груддя в місті і в полі.

Учит.: Чим кидають нечесні хлопці у своїх товаришів?

У-нь : Нечесні хлопці у своїх товаришів кидають грудками.

Учит.: Де найчастіше граються хлопці у »війну«?

У-нь : Найчастіше граються хлопці у »війну« в парку.

Учит.: Так. На Україні ж »полем бою« найчастіше буває *майдан*. Майданом називаємо незабудовану площу перед села.

Що називаємо майданом?

У-нь : Майданом називаємо незабудовану площу села.

Учит.: Колись люди збиралися на майданах, щоб »радити раду«, щоб вирішувати якісь важні справи. Багато людей називаємо *громадою*. В оповіданні »Будка« прочитаємо про маленьку громаду дітей, яка зійшлася на сільському майдані на раду. Слухайте.

3. Читання оповідання вчителем.

Учитель читає повільно, виразно, з інтонацією, з жестами і з мімікою.

4. Коротке опитування учнів.

Учит.: Хто зійшовся на сільському майдані?

У-нь : На сільському майдані зійшлася громада дітей.

Учит.: Що вирішила рада дітей?

У-нь : Рада дітей вирішила змайструвати будку.

Учит.: Хто не погодився з рішенням діточкої громади?

У-нь : З рішенням діточкої громади не погодився Хома.

Учит.: Чи збудували діти будку?

У-нь : Діти збудували будку.

Учит.: Що постановила громада?

У-нь : Громада постановила не пустити Хому до будки.

5. Читання оповідання учнями.

Учні читають оповідання по частинах. Учитель слідкує за наголосами й вимовою слів.

6. Робота над текстом.

a) Розбір змісту за запитаннями вчителя.

Учит.: Хто зійшовся на сільському майдані?

У-нь : На сільському майдані зійшлася громада дітей.

Учит.: Що вирішила рада дітей?

У-нь : Рада дітей вирішила змайструвати будку?

Учит.: Хто не погодився з громадою дітей?

У-нь : З громадою дітей не погодився Хома.

Учит.: Що почав робити Хома?

Унь : Хома почав шкодити діточій громаді.

Учит.: Як вирішила громада покарати Хому?

У-нь : Громада вирішила не пустити Хому до будки.

Учит.: Чи збудували діти будку?

У-нь : Діти збудували будку.

Учит.: Чому називаємо Хому шкодуном?

У-нь : Хому називаємо шкодуном, бо він шкодив громаді.

Учит.: Як шкодив Хома громаді?

У-нь : Хома хотів розвалити будку і кидав у дітей груддям.

Учит.: Чи подобалась дітям будка?

У-нь : Дітям будка подобалась.

Учит.: Чи подобалась будка Хомі?

У-нь : Будка подобалась Хомі.

Учит.: Чи пустили діти Хому до будки?

У-нь : Діти не пустили Хому до будки.

Учит.: В оповіданні сказано, що Хома із-за ліси просив, щоб йому дозволили дивитись на будку. Що називаємо лісою?

(Якщо учні не знають, пояснює, що ліса — це тин.

— Що сталося з Хомою?

У-нь : Хома змок на дощі.

Учит.: Чи поведінка Хоми була розумна?

У-нь : Поведінка Хоми була нерозумна.

Учит.: Що повинен був зробити Хома?

У-нь : Хома повинен був помагати громаді.

Учит.: Чи Хома побачив свою помилку?

У-нь : Хома побачив свою помилку.

6) Розбір місць, що характеризують дійових осіб.

Учит.: Ви сказали, що Хома поступив нерозумно, коли виступив проти цілої громади. На початку другої частинки цього оповідання знайдіть слова, що вказують на його нерозумну поведінку.

У-нь : »Виставляє язик та дражниться«.

Учит.: Якими словами змальовує письменник Хому, щоб показати, що Хома побачив свою помилку? Знайдіть їх у четвертій частині цього оповідання.

У-нь : »Сидить Хома та дивиться. Чим краща стає будка, тим сумніший Хома. Голову схилив, губи надув, мовчить«.

Учит.: В цьому самому розділі знайдіть слова, що вказують на Хомину самітність, на його бажання залишитись у гурті своїх друзів.

У-нь : »А Хома коло будки. Не хочеться додому од гурту Хомі, а в будку не пускають«.

Учит.: Знайдіть слова, що ясно вказують на Хомину муку, на його гаряче бажання помиритися з громадою.

У-нь : — »Братіки, сестрички, пустіть і мене!«

Учит.: Чи після цих слів Хома перестав бути ворогом громади?

У-нь : Після цих слів Хома перестав бути ворогом громади.

Учит.: Що зробимо? Пустимо Хому до будки?

У-нь : Хому пустимо до будки.

Учит.: Чого навчився Хома?

У-нь : Хома навчився, що треба бути товариським, що з громадою треба жити в згоді.

в) Розбір образних виразів.

Учит.: У цьому оповіданні сказано: »кипить робота«, »пере дощ«, »Хома реве«. Як інакше можемо сказати про роботу, про дощ і про Хому?

У-нь : Робота робиться. Дощ іде. Хома плаче.

Учит.: При яких іменниках можна поставити слова »кипить, пере, реве«?

У-нь : Вода кипить. Мама пере сорочку. Корова реве.

Учит.: Отож письменник заступив одні слова іншими, щоб вам наглядніше показати кожну дію. Сказавши, що »кипить робота«, вам уявляється, що ця робота так скоро поступає, як кипить вода в горщику. Дощ так пере Хому, як на Україні перуть праниками сорочки. Хома так голосно плаче, наче реве корова.

г) Знаходження в оповіданні місць, що відповідають малюнкам.

Учит.: Тепер погляньте на перший малюнок. Відшукайте в оповіданні слова, що відповідають цьому малюнкові.

У-нь : — Я! Я! Я! Я! Я! Я!

Василь, Пилип, Катерина, Варка, Панас, Василина — руки підняли. Не підняв Хома».

Учит.: Знайдіть у тексті слова, що відповідають другому малюнкові.

У-нь : »Кипить робота. Носять гілля, бур'ян, гарбузиння. Ті носять, а ті роблять — всім є робота. Тільки цього не робить Хома. Виставляє язик та дражниться».

Учит.: Знайдіть слова, що відповідають третьому малюнкові.

У-нь : »Сидить Хома та дивиться. Чим краща стає будка, тим сумніший Хома. Голову схилив, губи надув, мовчить».

г) Читання по ролях.

Учит.: Погляньте ще раз на перший малюнок. Як знаємо, на діточій раді Хома відмовився підняти руку, не погодився, щоб змайструвати будку. Відбувалася суперечка між громадою дітей і Хомою. Цю суперечку ми ще раз прочитаемо. Ціла кляса читатиме слова діточії громади, а Микола читатиме слова Хоми.

У-нь : — А я не хочу!

Кляса: — А ми без тебе самі!

У-нь : — А я розвалю!

Кляса: — А ми поб'ємо!

У-нь : — А я втечу!

Кляса: — А ми доженемо . . .

У-нь : — А я закричу!

Кляса: — Кричи, скільки хочеш! . . .

7. Складання пляну оповідання.

Учит.: Пропонує учням вийняти зошити й олівці та приготовитись до писання пляну оповідання.
Запитує:

— Про що ми читали в першій частині цього оповідання?

У-нь : В першій частині цього оповідання ми читали про раду дітей.

Учит.: Який дамо заголовок цій частині?

У-нь : Цій частині дамо заголовок »Рада дітей«.

Учит.: Пише на таблиці заголовок оповідання »Будка«, а під заголовком »1. Рада дітей«.

Учні : Пишуть у своїх зошитах.

Учит.: Про що ми читали в другій частині?

У-нь : В другій частині ми читали, що кипить робота.

Учит.: Який дамо заголовок цій частині?

У-нь : Цій частині дамо заголовок »Кипить робота«.

Учит.: Так і напишемо. (Пише на таблиці).

Учні : Пишуть у зошитах.

Учит.: Якийсь клопіт діти мають у третій частині.

З ким цей клопіт?

У-нь : Клопіт з Хомою.

Учит.: Напишемо »Клопіт з Хомою«. (Пише на таблиці).

Учні : Пишуть у зошитах.

Учит.: Що діється в четвертій частині?

У-нь : Діти гуляють у будді, а Хому пере дощ.

Учит.: Напишемо коротко: »Хому пере дощ«.

Учні : Пишуть.

8. Переказ оповідання.

Переказ може бути за пляном і без пляну. В переказі за пляном учні на кожну точку пляну повинні сказати два-три речення. Якщо учні слабо володіють українською мовою, учитель ставить їм запитання, а учні відповідають. Наприклад:

Учит.: Де зійшлася громада дітей?

У-нь : Громада дітей зійшлася на майдані.

Учит.: Чого діти зійшлися на майдані?

У-нь : Діти зійшлися на майдані, щоб радити раду.

Учит.: Що вирішила рада?

У-нь : Рада вирішила змайструвати будку. І т. д.

9. Підсумовуюча бесіда.

Учит.: Як назвав автор Хому?

У-нь : Автор назвав Хому шкодуном.

Учит.: Чому Хома — шкодун?

У-нь : Хома — шкодун, бо він громаді шкодив.

Учит.: Що повинен був зробити Хома?

У-нь : Хома повинен був працювати з громадою.

Учит.: Робить висновок:

— Оповідання »Будка« нас навчило, що ми повинні діяти з громадою, а не проти громади. Щастя людини — в гурті, в громаді.

10. Завдання додому.

Переписати в зошити першу частину оповідання.
Навчитись виразно читати оповідання.

*

Наочні засоби:

1. бур'ян,
2. гарбуз і гарбузиня,
3. грудка.

* * *

6

Тема лекції: Читання статті »Гетьман Богдан Хмельницький«. (4-та кляса. Читанка М. Дейко »Євшан-Зілля«).

Мета лекції: Поширити й закріпiti знання учнів про гетьмана Б. Хмельницького, навчити їх висловлюватись повними реченнями і складати плян статті.

1. Перевірка домашнього завдання.

Учитель перевіряє домашні завдання й виправляє помічені помилки.

2. Вступна бесіда.

Учитель ставить ряд запитань, щоб у пам'яті учнів відсвіжити знання з історії України. Наприклад:
Хто заснував місто Київ?

Яких знаєте визначних князів?

Чим вславилася княгиня Ольга?

Чим відзначався Святослав Завойовник?

Чому називаемо Володимира Великим?

Чому називаемо князя Ярослава Мудрим?

Яких ворогів мала княжа Україна?

Хто заснував Запорозьку Січ?

З ким воювали запорожці?

Яких знаєте гетьманів?

3. Визначення теми.

Учитель показує учням портрет Б. Хмельницького й повідомляє, що тепер читатимуть статтю про цього визначного гетьмана України.

4. Читання статті вчителем.

Учитель читає статтю. Прочитавши, показує учням картину »В'їзд Б. Хмельницького до Києва« та коротко обговорює, що на цій картині зображено. Робить висновок, що ця картина зображає тріумфальний в'їзд нашого великого гетьмана до Києва після його блискучої перемоги над поляками. На малі показує, де була Запорозька Січ і міста, під якими Хмельницький розгромив польські війська, — Жовті Води, Корсунь, Пилявці. Пояснює також незрозумілі слова. Ці слова учні записують до своєго словника. Наприклад:

занепадати	— тратити силу, убожіти,
підкоряти	— силою забирати під своє панування,
уряд	— управа держави,
визискувати	— експлуатувати, забирати без винагороди,
хутір	— сільце, присілок, виселок,
укласти	
договір	— домовитись, порозумітись,
полководець	— воєнний начальник, командир,
почесть	— повага, пошана, шаноба,
помста	— реванш.

5. Читання статті учнями.

Учні читають статтю по абзацах. Учитель слідкує за правильною вимовою слів і за наголосами.

6. Розбір статті за запитаннями вчителя.

Учит.: В якому році татари захопили Київ?

У-нь : Татари захопили Київ у 1240 році.

Учит.: Як боронився Київ?

У-нь : Київ боронився завзято.

Учит.: Що сталося з Україною після татарського знищення?

- У-нь : Україна після татарського знищення почала занепадати.
- Учит.: Яка держава підкорила Україну після перемоги татар?
- У-нь : Після перемоги татар Україну підкорила Польща.
- Учит.: Хто визволив Україну з-під Польщі?
- У-нь : Україну визволив з-під Польщі Б. Хмельницький.
- Учит.: Де жив Б. Хмельницький?
- У-нь : Б. Хмельницький жив у хуторі Суботові.
- Учит.: Хто пограбував хутір Б. Хмельницького?
- У-нь : Хутір Б. Хмельницького пограбували поляки.
- Учит.: Куди поїхав Б. Хмельницький?
- У-нь : Б. Хмельницький поїхав на Запорозьку Січ.
- Учит.: Що запропонував Б. Хмельницький запорожцям?
- У-нь : Б. Хмельницький запропонував запорожцям іти війною на Польщу.
- Учит.: З ким уклав Хмельницький перший договір?
- У-нь : Хмельницький уклав перший договір з кримським татарським ханом.
- Учит.: Покажіть на мапі Крим.
- У-нь : Показує.
- Учит.: Під якими містами Хмельницький переміг польські війська?
- У-нь : Хмельницький переміг польські війська під Жовтими Водами, під Корсунем і під Пилявцями.
- Учит.: Покажіть на мапі Жовті Води, Корсунь і Пилявці.
- У-нь : Показує.
- Учит.: Чому Хмельницький уклав договір з Московщиною?
- У-нь : Хмельницький уклав договір з Московщиною, щоб разом боротися проти Польщі.
- Учит.: До чого привів договір України з Московщиною.

У-нь : Договір України з Московщиною привів до підкорення України Московщиною.

Учит.: Як помстилися поляки над Хмельницьким після його смерті.

У-нь : Поляки розкопали могилу Хмельницького й розкидали його кістки по полю.

7. Складання пляну статті.

Учні ще раз читають статтю по частинах. Після прочитання учнем частини статті учитель запитує:

— В якому році прийшли на Україну татари?

У-нь : Татари прийшли на Україну в 1240-му році.

Учит.: До чого привів Україну напад татар?

У-нь : Напад татар привів Україну до занепаду.

Учит.: Який дамо заголовок цій частині?

У-нь : Занепад України.

Заголовок »Занепад України« вчитель записує на таблиці. Це може зробити один з учнів. Читання продовжується.

Учит.: Яка держава підкорила Україну після перемоги татар?

У-нь : Після перемоги татар Україну підкорила Польща.

Учит.: Який заголовок дамо цій частині?

У-нь : Україна під Польщею.

Заголовок »Україна під Польщею« записується на таблиці. Учні читають наступну частину.

Учит.: Де жив Б. Хмельницький?

У-нь : Б. Хмельницький жив у хуторі Суботові.

Учит.: Хто пограбував хутір Б. Хмельницького?

У-нь : Хутір Б. Хмельницького пограбували поляки.

Учит.: Куди поїхав Хмельницький?

У-нь : Хмельницький поїхав на Запорозьку Січ.

Учит.: Який дамо заголовок цій частині?

У-нь : Б. Хмельницький на Січі.

- Заголовок записується. Читання продовжується.
- Учит.: Що запропонував Хмельницький запорожцям?
- У-нь : Хмельницький запропонував запорожцям іти війною проти Польщі.
- Учит.: З ким уклав Хмельницький договір?
- У-нь : Хмельницький уклав договір з кримським татарським ханом.
- Учит.: Який дамо короткий заголовок цій частині статті?
- У-нь : Договір Хмельницького з татарським ханом. Записавши на таблиці заголовок, учні читають наступний абзац.
- Учит.: Про що говориться в цій частині статті?
- У-нь : В цій частині статті говориться про близкучі перемоги Хмельницького.
- Учит.: Який дамо заголовок цій частині?
- У-нь : Близкучі перемоги Хмельницького. Заголовок записується на таблиці. Читання продовжується.
- Учит.: Про що читали ми в цій частині статті?
- У-нь : В цій частині статті ми читали про договір Хмельницького з Москвою.
- Учит.: Чи щасливий був договір України з Москвою?
- У-нь : Договір України з Москвою був нещасливий.
- Учит.: Який дамо заголовок цій частині?
- У-нь : Цій частині дамо заголовок »Нещасливий договір Хмельницького з Москвою«. Записавши на таблиці заголовок, учні читають останню частину статті.
- Учит.: Про що ми читали в цій частині статті?
- У-нь : В цій частині статті ми читали про смерть Хмельницького і помсту поляків.
- Учит.: Який дамо заголовок цій частині?
- У-нь : Смерть Хмельницького і помста поляків. Тепер учні переписують з таблиці плян статті до своїх зошитів. Учитель слідкує за

писанням. Після написання пропонує одному учніві прочитати цей плян.

8. Переказ статті за пляном.

Учит.: Який заголовок ми дали першій частині статті?

У-нь : Першій частині статті ми дали заголовок »Занепад України«.

Учит.: Коротко розкажи про причини цього занепаду.

Якщо учням важко сказати два-три речення до кожного заголовка, учитель допомагає їм навідними запитаннями. Наприклад:

Учит.: Чому Київська Держава почала занепадати?

У-нь : Київська Держава почала занепадати, бо її захопили татари.

Учит.: В якому році татари захопили Київ?

У-нь : Татари захопили Київ у 1240-му році.

Учит.: Як боронився Київ?

У-нь : Київ боронився завзято.

(Навідні запитання можуть бути ті самі, що в »Розборі статті за запитаннями вчителя«).

9. Підсумовуюча бесіда.

Учит.: З якими ворогами боролася Україна?

У-ний : Україна боролася з татарами, поляками та москалями.

Учит.: З якими ворогами боровся Б. Хмельницький?

У-нь : Б. Хмельницький боровся з поляками.

Учит.: Чим вславився Б. Хмельницький?

У-нь : Б. Хмельницький вславився перемогами над поляками.

Учит.: Під якими містами Хмельницький переміг поляків?

У-нь : Хмельницький переміг поляків під Жовтими Водами, під Корсунем і під Пилявцями.

Учит.: Який договір виявився найбільш шкідливим для України?

У-нь : Договір з Москвою виявився найбільш шкідливим для України.

Учит.: Що зробила Москва з Україною?

У-нь : Москва підкорила Україну.

Учит.: Під яким ворогом сьогодні Україна?

У-нь : Сьогодні Україна під Москвою.

Учит.: Що зробили поляки з кістками великого гетьмана?

У-нь : Поляки розкидали кістки великого гетьмана по полю.

Учит.: Як такий вчинок ворогів можемо назвати?

У-нь : Такий вчинок ворогів можемо назвати нелюдським, негуманним, звірським.

10. Завдання додому.

Навчитися читати статтю »Гетьман Богдан Хмельницький«. Написати відповіді на запитання в кінці статті: б, в, ж, з, и.

*

Наочні засоби:

1. портрет гетьмана Б. Хмельницького,
2. картина »В'їзд Б. Хмельницького до Києва«,
3. мапа України.

* * *

Тема лекції: Особи й числа дієслів. (3-тя кляса).

Мета лекції: Навчити учнів розпізнавати в реченні особу й число діеслова.

1. Організація учнів.

Учитель оглядає клясу, чи всі учні сидять на своїх місцях, чи немає зайвих речей на партах. Пропонує учням вийняти зошити з домашніми завданнями й розкрити їх

2. Перевірка домашнього завдання.

Учит.: Яка тема вашого домашнього завдання?

У-нь : Тема нашого завдання: Із статті »Зима в Україні« виписати діеслова.

Учит.: Прочитає виписані діеслова Петро. Ви всі уважно слідкуйте. Якщо Петро пропустить якесь діеслово, піднесіть руку.

У-нь : Читає.

Учит.: Дозволяє учням назвати пропущене діеслово. Після перевірки написаного домашнього завдання учитель провіряє, чи учні засвоїли матеріал останньої лекції.
Що називаемо діесловом?

У-нь : Діесловом називаемо частину мови, що означає дію або стан.

Учит.: Скільки часів мають діеслова?

У-нь : Діеслова мають три часи: теперішній, минулій і майбутній.

Учит.: На яке запитання відповідають діеслова теперішнього часу?

У-нь : Дієслова теперішнього часу відповідають на запитання: що робить?

Учит.: На яке запитання відповідають дієслова минулого часу?

У-нь : Дієслова минулого часу відповідають на запитання: що робив?

Учит.: На яке запитання відповідають дієслова майбутнього часу?

У-нь : Дієслова майбутнього часу відповідають на запитання: що буде робити?

Учит.: Скажіть речення з дієсловом у теперішньому часі.

У-нь : Хлопець читає.

Учит.: Скажіть речення з дієсловом у минулому часі.

У-нь : Горобець цвіріньякав.

Учит.: Скажіть речення з дієсловом у майбутньому часі.

У-нь : Дівчина буде писати.

Учит.: Я скажу речення. Це речення ви маєте повторити і знайти в ньому дієслово. »Ми добре читаемо«.

У-нь : »Ми добре читаемо«. Дієслово — »читаемо«.

Учит.: Визначи час дієслова »читаемо«.

У-нь : Дієслово »читаемо« є теперішнього часу.

Учит.: »Учні писали«.

У-нь : »Учні писали«. Дієслово — »писали«.

Учит.: Визначи час дієслова »писали«.

У-нь : Дієслово »писали« минулого часу.

Учит.: »Діти будуть співати«.

У-нь : »Діти будуть співати«. Дієслово — »будуть співати«.

Учит.: Визначи час дієслова »будуть співати«.

У-нь : Дієслово »будуть співати« майбутнього часу.

3. Визначення теми.

Учит.: Ми вже знаємо, яку частину мови називаємо дієсловом. Знаємо також, що дієслова відмі-

няються за часами. Сьогодні будемо вчитися про особи й числа дієслів. (Записує на таблиці тему лекції — »Особи й числа дієслів«). Вчитимемося про особи й числа дієслів тому, щоб знати, яка особа виконує дію і скільки осіб виконують цю дію.

4. Подача нового матеріалу.

Учит.: Недавно ми вчилися про займенники. Знаємо, що до першої групи належать займенники особові. Назвіть займенники особові.

У-нь : Я, ти, він (вона, воно), ми, ви, вони.

Учит.: Котрі з цих займенників належать до однини?

У-нь : Я, ти, він (вона, воно).

Учит.: Напишемо на таблиці ці займенники в одному стовпчику. (Викликає учня).

У-нь : Пише на таблиці:

я,
ти,
він.

Учит.: Котрі особові займенники належать до множини?

У-нь : До множини належать особові займенники: ми, ви, вони.

Учит.: Напишемо на таблиці ці займенники в другому стовпчику. (Викликає учня).

У-нь : Пише на таблиці:

ми,
ви,
вони.

Учит.: Котрі особові займенники належать до однини?

У-нь : я, ти, він.

Учит.: Напишемо над цим стовпчиком: Однина.
(Викликає учня).

У-нь : Пише над виліченими займенниками Однина.

Учит.: Котрі особові займенники належать до множини?

У-нь : До множини належать особові займенники: ми, ви, вони.

Учит.: Напишемо над цими займенниками: *Множина*. (Викликає учня).

У-нь : Пише.

Учит.: Скажіть якесь дієслово.

У-нь : »Читати».

Учит.: Дієслово »читати« — це неозначена форма. Неозначена тому, що ми не знаємо, коли відбувається дія і хто цю дію виконує. Як це дієслово треба змінити, коли його поставимо після займенника »я«?

У-нь : Я читаю.

Учит.: Напишемо це дієслово на таблиці біля займенника »я«.

У-нь : Пише.

Учит.: Чи й після займенника »ти« поставимо дієслово »читаю«?

У-нь : Після займенника »ти« поставимо дієслово »читаєш«. (Пише на таблиці).

Учит.: Як змінимо дієслово »читати« після займенника »він«?

У-нь : Після займенника »він« дієслово »читати« змінимо на »читає«. (пише на таблиці).

Учит.: Скажіть тепер, як змінимо дієслово »читати« після займенників »ми, ви, вони«?

У-ні : Відповідають »читаємо, читаєте, читають« і записують ці дієслова на таблиці.

Учит.: Погляньте на терший стовпчик і прочитайте його.

У-нь : я читаю,
ти читаєш,
він читає.

Учит.: Ви сказали, що займенники »я, ти, він« є

особовими займенниками. Чому ці займенники називаємо особовими?

У-нь : Ці займенники називаємо особовими, бо вони застувають осіб.

Учит.: Значить, діеслова відміняються за особами:
я читаю,
ти читаєш,
він читає.

(Учитель підкреслює закінчення).

Прочитайте діеслово в першій особі.

У-нь : »читаю..».

Учит.: Прочитайте діеслово в другій особі.

У-нь : »читаєш..».

Учит.: Прочитайте діеслово в третій особі.

У-нь : »читає..».

Учит.: За чим відміняються діеслова?

У-нь : Діеслова відміняються за особами.

Учит.: Тепер погляньте ще раз на діеслова в першому стовпчику. Скільки осіб виконують працю в діеслові »читаю..».

У-нь : У діеслові »читаю..» виконує працю одна особа.

Учит.: Скільки осіб виконують працю в діеслові »читаєш..»?

У-нь : У діеслові »читаєш..» виконує працю одна особа.

Учит.: Скільки осіб виконують працю в діеслові »читає..»?

У-нь : У діеслові »читає..» виконує працю одна особа.

Учит.: Форму діеслова, що означає працю одної особи, називаємо одниною.

Яку форму діеслова називаємо одниною?

У-нь : Одниною називаємо форму діеслова, що означає працю одної особи.

Учит.: Погляньте на діеслова в другому стовпчику. Скільки осіб виконують працю в діесловах »читаємо..», »читаєте..», »читають..»?

У-нь : У діесловах »читаємо, читаєте, читають« виконують працю багато осіб.

Учит.: Як назовемо форму діеслова, що означає працю більшого числа осіб?

У-нь : Форму діеслова, що означає працю більшого числа осіб, називаємо множиною.

Учит.: Однину і множину називаемо також числами. Числами називаемо тому, що в однині роботу виконує одна особа, а в множині більше число осіб.

5. Виведення висновку.

Учитель пропонує учням переписати з таблиці у свої зошити тему лекції і відміну діеслова »читати«.

Учит.: Погляньте тепер на таблицю і скажіть, які слова означають особу.

У-нь :	Особу	означають	слова:	я,	ми,
				ти,	ви,
				він,	вони.

Учит.: За чим відміняються діеслова?

У-нь : Діеслова відміняються за особами.

Учит.: Скільки маємо осіб однини?

У-нь : Маємо три особи однини.

Учит.: Скільки маємо осіб множини?

У-нь : Маємо три особи множини.

Учит.: Як інакше называемо однину і множину?

У-нь : Однину і множину называемо інакше числами.

Учит.: З попередньої лекції граматики ми знаємо, що діеслова відміняються за часами. Сьогодні ми навчилися, що діеслова відміняються за особами й числами. Значить, за чим відміняються діеслова?

У-нь : Діеслова відміняються за часами, особами й числами.

Учит.: Речення »Діеслова відміняються за часами, особами й числами« напишемо на таблиці, а опісля в зошитах.

(Один учень пише на таблиці, опісля всі переписують це речення в свої зошити).

6. Закріплення вивченого.

Учит.: Ми сказали, що дієслово відміняється за часами. Скільки маємо часів і як вони називаються?

У-нь : Маємо три часи: теперішній, минулий і майбутній.

Учит.: Що ти робиш, Миколо?

У-нь : Я сиджу.

Учит.: До якого часу належить дієслово »сиджу«?

У-нь : Дієслово »сиджу« належить до теперішнього часу.

Учит.: До скількох осіб стосується дієслово »сиджу«?

У-нь : Дієслово »сиджу« стосується до одної особи.

Учит.: Як називається форма дієслова, що означає дію одної особи?

У-нь : Форма дієслова, що означає дію одної особи, називаємо однинкою.

Учит.: Яку форму прибере дієслово »сидіти« в 1-ій особі однини минулого часу?

У-нь : Я сидів.

Учит.: Яку форму прибере дієслово »сидіти« в 1-ій особі однини майбутнього часу?

У-нь : Я буду сидіти.

Учит.: Що ми всі робимо?

У-нь : Ми сидимо.

Учит.: До скількох осіб стосується дієслово »сидимо«?

У-нь : Дієслово »сидимо« стосується до багатьох осіб.

Учит.: Як називаємо форму дієслова, що означає дію більшого числа осіб?

У-нь : Форму дієслова, що означає дію більшого числа осіб, називаємо множиною.

- Учит.: До якого числа належить форма дієслова »сидимо«?
- У-нь : Форма дієслова »сидимо« належить до множини.
- Учит.: До якого часу належить форма дієслова »сидимо«?
- У-нь : Форма дієслова »сидимо« належить до теперішнього часу.
- Учит.: До якої особи стосується форма дієслова »сидимо«?
- У-нь : Форма дієслова »сидимо« стосується до 1-ої особи.
- Учит.: До якого числа стосується форма дієслова »сидимо«?
- У-нь : Форма дієслова »сидимо« стосується до множини.
- Учит.: Напишіть у своїх зошитах відміну дієслова »сидіти« в формі теперішнього часу, в однині і в множині.
- Учні : Пишуть.
- Учит.: Відкрийте свої »Граматики« на сторінці 92-ій і з віршика »Б'ють пороги« випишіть усі дієслова.
- Учні : Виписують, а опісля усно визначають час, особу й число кожного дієслова.

7. Підсумок.

- Учит.: Про яку частину мови ми вчилися сьогодні?
- У-нь : Ми вчилися сьогодні про дієслова.
- Учит.: За чим відміняється дієслово?
- У-нь : Дієслово відміняється за часами, особами й числами.
- Учит.: Скільки маємо часів і як вони називаються?
- У-нь : Маємо три часи: теперішній, минулий і майбутній.
- Учит.: Що називаемо числами?
- У-нь : Числами називаемо однину і множину.

Учит.: Скільки осіб має одніна?

У-нь : Одніна має три особи.

Учит.: Скільки осіб має множина?

У-нь : Множина має три особи.

8. Завдання додому.

З читанки (учитель подає сторінку й назву твору) виписати всі дієслова та визначити їх час, особу й число.

Учитель пояснює, як це завдання треба виконати.

Наприклад:

Дієслово:	Час:	Особа:	Число:
кричитьъ	теп.	3	одніна

